

Takács Péter

## A „modern állam” Egy különös fogalom értelme és államelméleti kontextusa

### *I. Az állam kétféle felfogása és annak tipológiai következményei*

Az államok jellemzése és rendszerezése során az egyik leggyakrabban használt kategória a modern állam fogalma. Néha idézőjelek között említik, szóban pedig különös nyomatékot adnak a kifejezésnek, ami azt sejteti, hogy az író vagy a beszélő szerint valami talán nincs rendben vele. E tanulmány azt állítja, hogy a helyzet pont ennek az ellenkezője. Az viszont igaz – s ez az idézőjelezgető bizonytalankodás oka –, hogy a terminus csak nehezen egyeztethető össze az uralkodó államfelfogással, és intuitíve úgy érezzük: inkább elleplez, semmint kifejez valamit.

A különös szóhasználat elterjedésének bizonyára több oka volt. Ha eltekintünk a klasszikus általános filozófiai, államszociológiai, politikatudományi elemzések hatásától,<sup>1</sup> és nem a hazai szóhasználatot tekintjük mérvadónak, ahol a kifejezéssel sokszor a „modern” szó ideológiai-semlegesítő hatását aknázzák ki (például a történelemtudományban,<sup>2</sup> de alkalmasint a jogtudományban is), akkor azt mondhatjuk: a kifejezés elterjed voltának fő oka, hogy alkalmas volt az állam kétféle felfogása és két fogalma közötti feszültség feloldására. Amennyiben ez a megállapításom helyes, azt is hozzátehetjük: használatának az egyik fő indoka még ma is ugyanez.

#### *I.1. A kétféle államfelfogás*

Az újkori európai államnak és az intézményesült közhatalom korábbi formáinak viszonyát illetően az államelméleti szakirodalomban két jellegzetes, bár ritkán ütköztetett álláspont létezik.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Lásd Robert M. MacIver, Harold J. Laski és Michael Oakeshott alább bibliográfiai adatokkal is jelzett műveit.

<sup>2</sup> „Ideológiai-semlegesítő hatáson” azt értem, hogy egy modernnek mondott állam jellemzésekor bizonyos határokon belül elkerülhetők a „tőkés”, a „kapitalista” vagy a „burzsoá” jelzők, s ez a diszkreditálódott marxista ideológia utáni korban sok országban olajozottabbá tette, és teheti még ma is, a tudományos kommunikációt. A történelemtudományban ezzel az eszközzel él például Katona András: *Kora újkor (1492–1789)*. In: *Világtörténet*. Szerk.: Salamon Konrád. Budapest, Akadémiai Kiadó, Akadémiai Kézikönyvek, 2006. 519–731. Ilyen megoldásokkal a jogtudományban is sokszor találkozunk, amikor azt látjuk, hogy valaki „modern államról” beszél „tőkés állam” vagy „kapitalista állam” helyett. Kivételként lásd Szilágyi Péter: *A modern állam történetisége, avagy történelmi lecke fiúknak – Feltevések, vázlatok, mozaikok*. In: *Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére. Ut vocatio scientia*. Szerk.: Pongrácz Alex. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 495–511. Itt egyértelműen azt olvashatjuk, hogy a modern állam – struktúráját, társadalmi bázisát és társadalmi szerepét elemezve – „tőkés jellegű”, tehát kapitalista állam (vö. 500–501). Azt ugyanakkor ebből az írásból nem tudjuk meg, hogy ha ez az állam végül is tőkés jellegű kapitalista állam, akkor mi szükség van a „modern” jelzőre, és miért is olyan fontos a szerzőnek, hogy épp e tárgyban adjon leckét konkrétan meg nem nevezett „fiúknak”.

<sup>3</sup> Ezek létét már jeleztem, bár nem az itteni részletességgel fejtettem ki az *Államtan [I]. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2011. című munkámban, vö. 121–125. A kétféle felfogás természetesen megjelenik az állam fogalmával kapcsolatos elgondolásokban is, hiszen a két felfogás nyilvánvalóan két fogalomhoz vezet. Az államfogalom gazdag szakirodalmából lásd – például – Dowdall, H. C.: *The Word “State,” Law Quarterly Review*. 39. évf. 1923. 98–127.; d’Entreves, Alexander Passerin: *The Notion of the State. An Introduction to Political Theory*. Oxford, Clarendon, 1967; Harding, Alan: *The origins of the concept of the state. History of Political Thought*. 57. évf. 1994. A hazai szerzőktől vö. Paczolay Péter: *Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája*. In: Gombos

Az egyik szerint az újkor elején, ideértve az ún. kora újkorak mondott hosszú korszakot is, Európában létrejött közhatalmi szerveződés az államiság új típusa volt. Ez a közhatalom korábban kialakult, ugyancsak államnak tekinthető formáinak történelmi folytatása volt az újkori európai társadalomfejlődés viszonyai között. Ezen álláspont képviselői úgy vélik, hogy az első államok több ezer évvel ezelőtt, az ókori Közel-Keleten, Ázsia bizonyos térségeiben, illetőleg Észak-Afrikában jöttek létre, s a történelmi fejlődés későbbi korszakaiban – a hűbériség és rendiség idején, majd az újkorban – a mindenkor adott feltételek között folyamatosan átalakultak. Így felfogva az állam az emberek együttélésének a civilizációs fejlődés csaknem egészét, a hagyományos terminológia szerint a történelemnek az őstársadalmak felbomlását követő teljes korszakát végig kísérő formája.

A másik álláspont szerint a közhatalom államnak nevezhető formája az újkori fejlődés sajátossága, amely Európa különböző régióiban némileg eltérő módon a XV-XVII. század folyamán formálódott, majd az azt követőkben alakult ki végleges jelleggel. E nézet hívei úgy látják, hogy az újkor elején Európában létrejött, s történelmi léptékkal nézve ma is létező állam, melyet az európai nyelvek többsége a latin *status* szóból képzett főnevekkel jelöl, lényegesen különbözött, illetőleg különbözik – példának okáért – Mezopotámia *városkirályságaitól*, az egyiptomi, ázsiai vagy dél-amerikai despotikus *birodalmaktól*, az ókori görög *polisztól*, a poliszból világbirodalomná vált egykori római *impériumtól*, valamint a középkori hűbéri-rendi *regnumoktól*. A különbségek ezen álláspont képviselői szerint oly nagyok, hogy az „állam” szót, már ha ez nyelvileg lehetséges volna, az intézményesült közhatalom újkori fejlődés során létrejött formájára kell(enne) fenntartanunk, a korábbi jelenségeket pedig az eredeti kifejezésekkel – *polisz, imperium, regnum* stb. – lenne célszerű megjelölni, jelezve, hogy azok valójában nem államok.

A szakirodalomban az első álláspont mondható többséginek. Ezt képviselte a XIX. század számos gondolkodója, ezen az alapon különböztette meg a történelmi államtípusokat Georg Jellinek, a XX. század folyamán pedig ezen az állásponton volt, s ma is ezt vallja az államtan számos más művelője.<sup>4</sup> Az újabb szakirodalomban ezen az alapon áll Roman Herzognak az ősi államok kérdéseit elemző munkája.<sup>5</sup> E történetileg tág államfogalomra épülő koncepciót vallották és vallják sajátjuknak a marxista és a szocialista szerzők is.<sup>6</sup> Hazai államelméleti szakirodalmunkban is ez az álláspont mondható általánosan elfogadottnak. Abból persze, hogy valamely nézet többségi, vagy azt sokan elfogadják, még nem következik, hogy helyes.

Egy lehetséges ellenérv például a következő. Az ilyen államfelfogás keretei között az államiság *lényegi* jellemzőit úgy kell megadni, hogy azok egyaránt vonatkozzanak az olyan, egymástól nagyon is különböző „államokra”, mint – példának okáért – III. Ramszesz Egyiptomra, Periklész Athénje, II. Richárd Angliája, Lorenzo Medici Firenzéje, a jacksoni Egyesült Államok, a sztálini Szovjetunó és a mitterrandi Franciaország. Ám ha e nagyon eltérő jelenségek közös jellemzőit akarjuk megadni, akkor azok roppant *általánosak* és *elvontak*, már-

József: *Finnország politikatörténete, 1809–1917*. Szeged, Juhász Gyula TF, 1994. 9–31., Földi András: *Status, res publica, ius publicum. Fogalomtörténeti észrevételek. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae* 48. évf. 2011. 107–133. Terjedelmi okból az államfogalom kérdésével önállóan itt nem foglalkozok.

<sup>4</sup> Lásd Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre* [1900]. Berlin, Verlag von O. Häring, <sup>3</sup>1914. 287–331. Óvatos mértéktartással fejezte ki e nézetet Felix Ermacora is, számos megfogalmazásával azt sejtette, hogy ha az állam a premodern viszonyok között is létezik, azért az általános államtan a modern állam tudománya; lásd Ermacora, Felix: *Allgemeine Staatslehre. Vom Nationalstaat zum Weltsaat*. Bécs-Berlin, Duncker und Humblot, 1970.

<sup>5</sup> Herzog, Roman: *Az ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái*. Ford.: Patay-Horváth András. Budapest, Corvina, 1991.

<sup>6</sup> Lásd például Arszanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manykovszkij, B. Sz. – Sztrogovics, M. Sz.: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951.; Antalffy György – Samu Mihály – Sztóczky Mihály: *Állam- és jogelmélet*. Bp. Tankönyvkiadó, 1970, 1973, 1985, 1987; Samu Mihály: *Hatalom és állam*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

már semmitmondók lesznek. Például csak annyit mondhatunk, hogy az állam hatalmi jellegű intézmény, mely bizonyos érdekek érvényesítése mellett a különböző emberi csoportok közös ügyeit is szervezi. Ez – lényegre törően fogalmazva – nem sok. Ezt az eljárást követve ráadásul olyan pozíciót foglalunk el, amelyből szinte alig láthatók az újkori európai állam – egy másik fogalmi rendszerben a modern állam, a területi állam, a polgári állam, a nemzetállam, vagy amint a másik álláspont képviselői fogalmaznak: az állam – legsajátosabb vonásai.

A második álláspontot kevesebben támogatják, de körükben az államelméleti hagyomány mélyen gondolkodó és megbízható képviselőit találjuk. Egyikük, Max Weber például így fogalmazott: „mivel az állam teljes kibontakozása mindenképpen a modern időkre jellemző, az állam fogalmát ajánlatos az állam modern típusával összhangban... definiálni”.<sup>7</sup> Carl Schmitt még ennél is tovább menve azt hangsúlyozta, hogy az állam „egy történeti korszakhoz kötődő, konkrét fogalom”.<sup>8</sup> Monografikus igénnyel ezt az álláspontot a szakirodalomban Herbert Krüger fejtette ki,<sup>9</sup> aki az államtan történetét még véletlenül sem az ókorban, hanem az újkor elején kezdi. Határozott és meglehetősen karakteres megfogalmazásban foglal állást mellette Ernst-Wolfgang Böckenförde, aki ezt állítja: „az állam nem általános fogalom, hanem egy olyan politikai rendforma megjelölésére és jellemzésére szolgál, amely Európában a 13. századtól a 18. század végéig, részben a 19. század elején alakult ki az európai történelem szabta speciális előfeltételek és ösztönzések közepette, és amely azóta, némiképp függetlenül magától kialakulásának konkrét feltételeitől, az egész civilizált világra kiterjedt”. Szerinte ez az álláspont nem kisebbségi vélemény, hanem olyannyira megbízható tétel, hogy „nemzedékünk számára a tudományos tudat biztos alapon nyugvó készletéhez tartozik”.<sup>10</sup>

E történetileg szűkebb államfogalomról szintén nem mondható, hogy mentes volna a problémáktól. Miközben ugyanis lehetővé teszi az újkori európai állam mint modern állam jellemzőinek tartalmasabb leírását, azzal a problémával kell szembenéznie, hogy a nagyon általános és történetileg kézenfekvő jellemzőket, például az állam hatalmi jellegét igen könnyen alulértékeli.

## 1.2. Egy közvetítő álláspont

A fentiek kapcsán úgy vélem, hogy mindkét álláspont csakis egy sajátos módszertani eljárással *kiegészítve* tartható, ami a történetileg tágabb fogalomra épülő nézetet a szűkebbre épülőhöz, ez utóbbit pedig az előbbihez közelíti.<sup>11</sup>

<sup>7</sup> Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (a továbbiakban:KJK) 1992. 79.

<sup>8</sup> Schmitt, Carl: Staat als konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff [1941]. In: uő: *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954*. Berlin, Duncker und Humblot, 1958,<sup>3</sup>1985. 366–385.

<sup>9</sup> Krüger, Herbert: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1964, <sup>2</sup>1966.

<sup>10</sup> Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Az állam kialakulása mint a szekularizáció folyamata. In: Böckenförde, E-W.: *Állami jog és erkölcsi rend*. Budapest, L'Harmattan, 2020. 10. (eredetileg: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In: *Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1976. 44.). Arról, hogy ez a Böckenförde és nemzedéke számára „a tudományos tudat biztos alapon nyugvó készletéhez tartozó” gondolat az államelmélet terén nálunk az elmúlt két-három évtizedben épp, hogy csak megjelent, lásd az alább hivatkozott hazai szakirodalmat; arról pedig, hogy a történelem tudománya terén is csak felsejlett, vö. Makk Ferenc: A Szent István-i államról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 131. köt. 2010. 17–31.

<sup>11</sup> Jelen írás e szakasza a téma kibontásában játszott szerepén túl egyben választ kíván adni az általam korábban kifejtett elméletet ért két (részben jogos) kritikára is. E kritikákat lásd Balázs Zoltán: Az állam mint uralmi forma: a politikaelmélet nézőpontja. *Politikatudományi Szemle*, 2019/3. (7–28) 9–10. és Tóth J. Zoltán: *Állam- és Jogelmélet*. Budapest, Patrocinium Kiadó, 2019. 234. (1. j.).

A helyes elgondolás – mint oly sok esetben, itt is – *valahol középen* található; noha ebből nem következik, hogy pont félúton lenne vagy „középuton járna” a két nézet között. E megfogalmazással arra utalok, hogy a második felfogás megalapozottabbnak tűnik, de csak egy sajátos közvetítő szempont figyelembe vételével tartható fenn. E szempont révén az első egyes elemei is megőrizhetők. Ez esetben tehát az igazság úgy van a két szélső álláspont között, hogy tartalmilag magába építi a másodikként említett, fentebb történelmileg „szűknek” nevezett felfogást, de *perspektívaként* felveszi önmagába az első, történelmileg „tágabbnak” nevezett álláspont egyes elemeit is. Hogyan lehetséges ez? E közvetítő szempontot egy módszertani eljárás teszi lehetővé, mely nem más, mint a Ludwig Wittgenstein által családi hasonlóságnak (*family-resemblance*) nevezett jelenség államokra való alkalmazása.<sup>12</sup> A családi hasonlóság a hasonlóságok egyik formája, mely lényegében lánchasonlatot jelent.

Egy halmaz elemei kétféleképpen is hasonlíthatnak egymásra: szokványos módon és lánchasonlat-szerűen. A hasonlóság szokványos felfogása szerint egy (példának okáért) négy elemet tartalmazó halmazban az  $a$ ,  $b$ ,  $c$  és  $d$  elemek akkor hasonlóak, ha *mindegyikük* rendelkezik valamely  $p$ , vagy  $p$  és  $q$ , esetleg  $p$ ,  $q$  és  $t$  minőséggel. Sokszor így hasonlítanak egymásra például az egypetéjű ikrek: mindegyiküknek *ugyanolyan* a szája ( $p$ ), az orra ( $q$ ) és a szeme ( $t$ ) is. A fenti problémára vonatkoztatva ezt tükrözi az a megközelítés, amely *minden* államot hatalmi jellegű ( $p$ ) intézménynek tekint, mely érdekeket érvényesít ( $q$ ), és egy közösség *közös ügyeit* is szervezi ( $t$ ). A hasonlóság *lánchasonlat* szerű felfogása<sup>13</sup> szerint egy halmaz elemei – miként egy családban a testvérek (akik nem egypetéjű ikrek) – a következőképpen is hasonlíthatnak egymásra. A halmaz két tagját ( $a$  és  $b$ ) valamely  $k$  minőség jellemzi, és kapcsolja össze, két tagja ( $b$  és  $c$ ) között egy  $s$  minőség jelent hasonlóságot, ismét másik két tag ( $c$  és  $d$ ) pedig egy  $z$  minőségben osztozik.

A közhatalom intézményesült formáira vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy Periklész Athénjét és Lorenzo Medici Firenzéjét valamely  $k$  vonás kapcsolja össze; az utóbbiban és II. Richárd Angliájában valamely  $s$  minőség lesz közös, a szóban forgó angol királyság és a jacksoni Amerika pedig egy  $z$  jellemző alapján hasonlít egymáshoz. Bonyolítja a helyzetet, ha a hasonlóság e fogalmát a közhatalom történelmileg létezett formáira alkalmazzuk. Ez a közvetítő nézetet a fentebb kisebbséginek nevezett álláspont felé közelítheti. Vagyis nem kizárt, hogy az államnak nevezett halmaz egyes elemei – ti. a főbb történelmi államtípusok – közül kettő-kettő mindig hasonlít egymásra egy-egy vonatkozásban, de a halmazt egy *történelmi idősíkon* is elhelyezve<sup>14</sup> annak elsőként és utolsóként létrejött elemei (például III. Ramszesz Egyiptoma és Mitterrand Franciaországa) már nem. Sőt, az is lehetséges, hogy annak időben egymást követő elemeit (így a középkori *regnumot* és az újkori *államot*) összehasonlítva inkább különbözőségeket, semmint hasonlóságot – pontosabban: az egyetlen hasonlóság mellett nagyon sok különbséget – találunk. Ezért fogalmaztam fentebb úgy, hogy a második nézet szerintem megalapozottabb, de csak azzal a kiegészítéssel, hogy a lánchasonlat első és utolsó elemében, s így az egész sorozatban legalább egy közös vonásnak is meg kell lennie. Az államnak nevezett jelenségek esetén ezt annak hatalmi jellegében igen könnyen meg is találjuk.

<sup>12</sup> Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások* [1953]. Ford.: Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz, Mesteriskola, 1998. 67. §.

<sup>13</sup> A *családi hasonlóság* kifejezésben a *családi* jelző (Ludwig Wittgenstein nyomán, de szabadon példálózva) azt jelenti, hogy négy testvér a következőképpen is hasonlíthat egymáshoz: Annának és Hannának a szeme ( $k$ ) hasonlít egymásra, de arcuk más vonásai nem nagyon, Hannának és Pankának ugyanolyan a szája ( $s$ ), de másban nem hasonlítanak, Pankának és Blankának pedig szinte egyforma az orra ( $z$ ), de szemük és szájuk már különbözik. Tehát a négy gyermek arcán nincs *egy* olyan vonás, amelyik *mindegyikükben* közös lenne, de ha rájuk nézünk, mégiscsak az lesz a benyomásunk, hogy testvéreket látunk, mert van bennük közös.

<sup>14</sup> E szempontot Karácsony Andrásnak köszönhetem, aki azt egy régi szakmai beszélgetésben fogalmazta meg.

## II. A modern állam kialakulása és jellege

### II.1. A kifejezés funkciója

Amikor az újkori európai fejlődés során létrejött államot *modern államnak* mondjuk – szemben a feudális vagy az ókori, s általában a hagyomány elvére épülő politikai szerveződésekkel –, akkor ezzel azt állítjuk: a hatalmi jellegen túl vannak olyan sajátosságai, amelyek semmilyen más államtípusra nem jellemzőek. Ezek a modern társadalomfejlődés jellemzőiből következnek,<sup>15</sup> de hogy konkrétan miben is állnak, az csak külön elemzésben állapítható meg. A modern állam az újkori európai állam, ideértve természetesen annak azon állapotait is, ahogyan a gyarmati expanzió során az egész világon elterjedt, s hogy – mint a modernitásnak általában – lényege a folyamatos átalakulás és a körülményekhez igazodás. Akik valamilyen tartalmi elvre tekintettel akarják meghatározni, azok a modernitás egy-egy szerintük fontos jellemzője alapján nevezik el: polgári állam, tőkésállam, nemzetállam stb. Az általános elnevezés („modern”) – bár egyfajta tudományos konszenzus is létezik körülötte – kétségtelenül nem a legszerencsésebb.<sup>16</sup> Részben, mert elfed fontos tartalmakat, részben pedig mert többet sugall annál, mint amit mondani tud. Ennek ellenére a „modern” jelző az elmúlt évtizedekben viharos gyorsasággal elterjedt – a társadalomra és az államra vonatkozóan egyaránt.

A kifejezés ugyanakkor a fentebbi, történelmileg szűkebb, alapjaiban tartalmasabb államfelfogás alapján önmagában *contradictio in adjection*nek tűnik, hiszen így a ma ismert állam –, ahogyan azt Böckenförde fent idézett megfogalmazása egyértelművé teszi – tulajdonképpen a modern kor, azaz az *újkor* intézménye. III. Ramszesz Egyiptoma nem állam abban az értelemben, ahogyan François Mitterrand Franciaországa az. Ám amikor az előbbi közhatalmi formáját is „államnak” mondjuk, akkor ezzel azt is elismerjük, hogy mindkét államfelfogásnak megvan a maga részizgagsága, bár az egyik álláspont a másiknál helyesebb. Elismerjük vele azt is, hogy az „állam” szó a fenti megszorítással – ti. a szó igen szűk, pusztán a hatalmi viszonyokra utaló tartalmával – használható az újkor előtti, ún. premodern intézményekre is, noha kétségtelen, hogy az „állam” szó valódi jelentése szerint csakis az újkori európai politikai képződmény tekinthető államnak. Ezt a komplex értelmet közvetíti – s bizonyos értelemben fedi el – a *modern állam* fogalma.

### II.2. Mi a modern?

A *modern* sokjelentésű szó: van egy eltűnőfélben lévő *relatív* jelentése: „kurrens” és „mai korhoz illő”, valamint egy viszonylag állandó *abszolút* értelme: „nem régi”, „korszerű”,

<sup>15</sup> A „modern társadalmak” jellemzőiről lásd például *The Formations of Modernity. Understanding Modern Societies*. Szerk.: Gieben, Bram – Hall, Stuart. Wiley, 1993. – Polity Press, 1997. (második fejezete a modern államról, David Held: *The Development of the Modern State*); továbbá Delanty, Gerald: *The Formations of European Modernity. A Historical and Political Sociology of Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2013.; *Modern Times. Reflections on a Century of English Modernity*. Szerk.: Nava, Mica – O’Shea, Alan. London, Routledge, 1996. A társadalmak szervezőelvének leírására használt „modern” szó szemantikai funkciói feltevésem szerint az államra alkalmazott jelző funkcióihoz hasonlóak; ennek itt elvégezhetetlen bizonyítása helyett csak futólag utalok Charlie Chaplin iker-filmjeire: a Modern időkre (*Modern Times*, 1936) és A diktátorra (*The Great Dictator*, 1940).

<sup>16</sup> Érdemes megjegyezni, hogy az államelmélet története során kísérletezettek más kategóriákkal is. Ilyen volt például az *országállam*, amit a skót származású amerikai államszociológus, Robert M. MacIver próbált bevezetni a tudományba, de nem sok sikerrel; így aztán ő is megmaradt a „modern állam” kifejezésnél. Lásd erről MacIver, Robert M.: *The Modern State*. London, Clarendon Press, 1926 (újra nyomva: London, Oxford University Press, 1955).

„fejlett”. Modern az – olvashatjuk ki Nádasdy Ádám elemzéséből<sup>17</sup> –, ami egyfelől mai, jelenlegi, másfelől az, ami korszerű és új.

A modernnek az „állam” szóval való összekapcsolása már csak azért is furcsa eredményre vezetett, mert az így jellemzett állam, a modern állam a legszerényebb becslések szerint is két- vagy háromszáz éves, s vannak, akik keletkezését még ennél is régebbi időkre teszik. Nem sokkal azután, hogy a XV–XVIII. században kialakult, az egész világon elterjedt: részben ezt a mintát követték az új államok alapítása során, részben ezt vitték át a gyarmatokra és külső birtokokra, sőt, ezt építgették a gyarmatosítás elleni védekezés keretei között is. Ehhez a *világtörténeti értelemben* vett „modern állam”-fogalomhoz képest a kifejezésnek ráadásul vannak szűkebb és konkrétabb jelentései is. Ezek egyikét akkor használjuk, amikor arról beszélünk, hogy egy hatalmi versengésben lemaradt tradicionális államot, például a XIX. századi Japánt vagy Kemal Atatürk Törökországát modernizálták. Modern az, amit modernné tettek, vagyis *behozták lemaradását*, felszámolták nem túl előnyös tradícióit, és a többiek szintjére hozták „fel”. A szó egy harmadik jelentése akkor tűnik elő, amikor azt is mondjuk, például: egy infokommunikációs cég számítógépes technológiákkal modernizál egy minisztériumot, hogy az korszerűen működhessen, például kevesebb papírt használjon. A „maiság” mint időbeli viszonyfogalom az állam esetén ugyanúgy eltűnt a „modern” szó jelentése mögül, ahogyan a gazdaságban és a társalomban ez már régen megtörtént. Amikor például valaki kijelenti, hogy „Henry Ford modernizálta az autógyártást”, még véletlenül sem a mai robottechnológiára, hanem csak a futószalag-módszerre gondolunk. A moderizmus olykor valami elmaradottnak a *korszerűsítését* célozza (például a katolikus egyházban azt, hogy az idejétmúlt hittételeket összeegyeztessék a tudományos ismeretanyaggal), így a szónak van egy vallásfilozófiai jelentése is. Máskor az valaminek a problematikus, esetleg nem kívánatos továbbfejlődésére utal, ami azért nem kívánatos, mert a modernizáció során elveszhetnek a hagyományos értékek. A modernizmus ugyanakkor lehet a kívánatos, esetleg túlzott mértékű tradicionális történetiség ellentéte is. Ami a modernnél is modernebb, az „hiper-” vagy „szupermodern”.

S e meglehetősen kusza jelentések vázlatos áttekintésekor még nem is említettem a szó művészettörténeti és filozófiai használatát. Az előbbi eredetileg a XIX. század második feléhez kötődött. A képzőművészetben a „modern” az akadémizmusba hajló realizmus, valamint az elfáradt és nem ritkán romantikába fulladt historizmus meghaladását, a lelki impressziók és expressziók megjelenítését, az irodalomban pedig *l'art pour l'art*, majd az avantgarde világát jelentette, kb. 1860 és 1970 között. Munkácsy festészete, szociografikus elkötelezettsége ellenére is régies, Ady költészete és Bartók zenéje viszont modern – szoktuk mondani. Ami 1970 után történt, az – ebből a szempontból legalábbis – már „modern utáni”, azaz posztmodern. A filozófiában a „modern filozófia” vagy René Descartes-tal kezdődik, vagy Kanttal és Hegellel, vagy pedig a XX. századi egzisztencializmussal (Heideggerrel és Sartre-ral), esetleg a hermeneutikával (Gadamerrel) és a nyelvfilozófiával (Wittgensteinnel). Azaz: az újkor bármely nagy gondolkodójával. A közöttük lévő több száz év egyértelművé teszi: a „modern” egyfelől olyasmire utal, ami valami mással szemben áll, vagy ami valami mástól lényegesen különbözik (a Descartes-tal induló gondolkodás például az antik és középkori filozófiától), másfelől olyasmire is, amit sokan korszerűnek gondolnak, s ezért az napi

<sup>17</sup> Lásd Nádasdy Ádám: A „modern” és a belőle képzett fogalmak jelentés- és használatstörténete. *Replika*. 1998. 30. sz. 33–40. A *modern* szót – bár etimológiai alapja nyilvánvalóan latin (vö. *modo*: „az imént”, „kevéssel ezelőtt”, „éppen most”, és *modus*: „mérték”, „határ”, „mód”, „eljárás”), s így eredete ókori – csak a korai középkor óta, kb. a VI. századtól használják valamilyen korszakra utaló értelemben. A klasszikus ókori latin szövegekben a *modernus* még nem fordult elő. A különböző nyelvekbe a XVI. század táján ment át, s vált jelzős szerkezetek alapjává. Mai, kontrasztos jelentéseivel a „modernitás” a XVII–XVIII. századtól bír – ekkortól kezdve erre hivatkozva a lehető legkülönbözőbb szerzők kommunikációs akadályok nélkül szembe állíthatták, például, „a régiek és a modernek szabadságát” (B. Constant), nevezhettek valakit a „modern ízlés apostolának” (Fülep L.) vagy „prófétájának” (Karinthy F.) stb.

aktualitásában divatosnak is mondható. Ami divatos, az egyébként modern, és viszont: ami „modern”, az – amint az a magyar módi, a francia *la mode*, a német *die Mode* szavak alapján is nyilvánvaló – divatos is lehet.

A „modern” jelző akkor terjedt el szélesebb körben, amikor a *történelemre* alkalmazták, és egy korszakra utaltak vele. A jelző elterjedése összefüggött az emberiség egyetemes történetének három szakaszos felosztásával, pontosabban annak általános elterjedésével. Mint ismeretes ez az újkor elejének német filológusa és gimnáziumi rektora, Cristophorus Cellarius szorgos tankönyvírói munkálkodásához köthető. Cellarius (eredetileg: Keller) az itáliai humanista történetírók és filozófusok – mindenekelőtt Leonardo Bruni és Flavio Biondo – által a XIV–XV. században már használt, majd elfelejtett periodizációt elevenítette fel: a Krisztus születéséig (műve második kiadásában Nagy Konstantin koráig) tárgyalt eseményekről „antik történetek” (*Historia antiqui*; megj.: 1675 és 1685), a „Krisztus születése utáni” eseményekről pedig „új történetek” (*Historia nova*, megj.: 1693, 1696) címen írt. A kettő közé eső köztes, vagy középső kort (*medium aevum*) pedig mint „barbár évszázadokat” egy harmadik kötetben (*Historia medii aevi*; megj.: 1688) tárgyalta. Az „ősinek” mondott ókor (*antikvitás*) és a saját kor (*újkor*) közé helyezett „középső kor” (*középkor*) reneszánsz gondolatát Cellarius annyiban módosította, hogy az újat korszerűnek, fejlettnak tüntette fel. Műveit nem sokkal később, 1702-ben *Historia Universalis* címen egy kötetben is közzétették,<sup>18</sup> és különböző iskolákban tankönyvként használták, ami garancia volt a fogalom elterjedésére. Akkortól kezdve az újkor *modern kor* lett.

### II.3. A modern állam terminus keletkezése és elterjedése

Mintegy száz évvel Cellarius befolyásos művének megjelenése után a modern jelzőt az államra is alkalmazták. Ebben a kontextusban állítólag J. G. Fichte használta először, bár nem túl gyakran.<sup>19</sup> Az állam eszméjére vonatkoztatott modernitás gondolata G. W. F. Hegel számára is fontos volt, aki a jelenséget már ifjúkori alkotmánytani műveiben, tehát Fichtével csaknem egy időben elemezte, az ezzel kapcsolatos nézetét részletesen a *Jogfilozófiájában* fejtette ki.<sup>20</sup> Az új állam mindkettőjük számára a szekularizációs folyamatban jelentősen előrehaladt, elsősorban világi feladatokat igazgatási eszközökkel megoldó deszakralizált államot jelentett.

<sup>18</sup> Cellarius, Christoph: *Historia Universalis. Breviter AC Perspicue Exposita, in Antiquam, et Medii Aevi ac Novam Divisa, cum Notis Perpetuis*. 1. kiadás: 1702., 5. kiadás (mely az interneten is hozzáférhető): Jéna, Bielckius, 1716, 8. kiadás: Jéna, Bielckius, 1730. stb. Cellariusról lásd még Fenske, Hans – Mertens, Dieter – Reinhard, Wolfgang – Rosen, Klaus: *Geschichte der politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, Taschenbuch, 1997. 143.

<sup>19</sup> A szakirodalom nem ritkán utal erre. A fenti szkeptikus megfogalmazásnak (vö. „állítólag”) az az oka, hogy Fichte alkalmasint használta ugyan a fogalmat, de szerintem – miközben értette annak lényegét – ezt „óvatosan”, bizonyos fenntartások mellett tette, és ismeretem szerint érdemben sehol sem fejtette ki, hogy mit is értett azon. *A zárt kereskedelmi állam* című könyvében (*Der geschlossene Handelsstaat*. Tübingen, Cotta, 1800, magyarul *A tökéletes állam*. Budapest, Phönix 1943) nem értekezett róla, a *Staatslehre*-ben (1813, új kiadása Lipcse, Felix Meiner, 1912) pedig csak két-három alkalommal említette. Egyik elemzője szerint ennek az volt az oka, hogy feltehetően külön szerette volna tartani egyfelől a „modern” világ, ember stb., másfelől az (akkor még) vallási tartalommal telített „új világ”, „új idők” és „új ember” fogalmát. Lásd erről Schneidereit, Nele: *Der Diskurs der Moderne in F. G. Fichtes Staatslehre*. In: *Praktische Philosophie in Fichtes Spätwerk*. Szerk.: Zöllner, G. – Manz, H. G. Amsterdam, Rodopi, Fichte-Studien 29, 2006. 139–148. különösen 141. Fichte elméletének elemzését lásd Nakhimovsky, Isaac: *The Closed Commercial State. Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte*. Princeton, Princeton University Press, 2011. lásd különösen 74–76. és 106–127., a hazai szakirodalomban Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988. különösen 122–132. (egy „modernizációs kísérlet” elméletét is érintve) és (Fichte szövegével) 272–287.

<sup>20</sup> Hegel G. W. F.: *Ifjúkori írások. Válogatás*. Budapest, Gondolat, 1982. és *A jogfilozófia alapvonalai. A természetjog és államtudomány vázlata* [1820]. Ford.: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1971. 269–271.

A XIX. században a kifejezés – ha nem is túl gyorsan, de – feltartóztathatatlanul elterjedt, s egy másik jelentéssel is kiegészült: Robert von Mohl számára a modern állam az alkotmányos keretek között tevékenykedő, azaz *alkotmányos* államot jelentett.<sup>21</sup> Ugyanilyen tartalommal használta azt a svájci Johann Caspar Bluntschli, amikor általános államtanát, államjogtanát és politikaelméletét a „modern államról szóló elméletként” tette közzé.<sup>22</sup> Georg Jellinek számára ez volt a történeti államtípusok legutolsó változata, amelynek az ő elméletében legalább öt olyan jellemzője van, melyek megkülönböztetik azt a korábbi államoktól. Így a modern államban (a) elválasztották egymástól az államot és az egyházat, (b) alkotmányosan-jogilag rendezik a *rex* és *regnum* közötti dualizmust, (c) jogilag szabályozzák az egyén államhoz való viszonyát, (d) megjelenik a reprezentáció, vagyis a képviselő eszméje, és (e) annak révén a demokrácia lehetősége is.<sup>23</sup> A XX. század első felében született írásokban – például Harold Laskinak az államon belüli autoritásról és szabadságról szóló könyveiben<sup>24</sup> – e jellemzők már természetesen és magától értetődően modernek.

Ezzel szemben a modernitást kétellyel fogadó, pesszimizmusra hajló konzervatív gondolkodók – így a kultúrszociológus Alfred Weber, valamint a történész és közigazgatási jogász, Otto Hintze – számára a modern állam nem tekinthető az európai fejlődés természetes fejleményének. A modern állam nem képvisel igazi értéket, s szerintük a történelem meghaladja, sőt a XX. században a nemzetállam révén már meg is haladta azt.<sup>25</sup> E nézeteket a hazai szakirodalomban Pethő Sándor fogalmazta meg, aki úgy vélte: „a »modern állam« kategóriája elméleti szempontból kiürült: nem alkalmas arra, hogy vele a minket körülvevő államok életének legtöbb jelenségét adekvát módon leírjuk”.<sup>26</sup> Mint az eddigiekből bizonyára kitűnt, nem osztom ezt az álláspontot, a későbbiekből pedig az is ki fog tűnni, hogy miért. Az értékfilozófiai kritikák megbízhatósága egyéni szinten nyilván attól függ, hogy miféle konzervativizmust tartunk szem előtt, illetve, hogy milyen jellemzőket tulajdonítunk a modern állam fogalmának. A régi francia és német konzervatív gondolkodókkal szemben például az angol konzervatívok közül voltak olyanok, így például Michael Oakeshott,<sup>27</sup> akik – bár a modernitás fejlődési irányát illetően nem ritkán ők is fenntartásokat fogalmaznak meg – nem voltak ennyire kritikusak. Azt, hogy bizonyos országok konzervatív gondolkodói számára e terminus technikus kb. száz éve hogyan és miért jelent meg kritikai kontextusban, jól érzékelti (ha nem is magyarázza), hogy egy magyar recenzens „a modern állam válsága” kiemelt cím alatt mutatta be az általános választójog kiterjesztéséről szóló francia munkát.<sup>28</sup> Aki a

<sup>21</sup> Vö. Mohl, Robert von: *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaats*. 3 kötet. Tübingen, H. Laupp, 1832, 1866<sup>2</sup>; *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. 2 kötet. 1828, 1829–1831; *Allgemeine Polizei-Wissenschaftslehre*. 1848; *Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. Tübingen, 1859, 1872<sup>2</sup>; magyarul: *Az államtudományok encyklopédiája*. Pest, Heckenast, 1866, <sup>2</sup>1871.

<sup>22</sup> Bluntschli, J. C.: *Lehre vom Modernen Stat* [így!]. 1. kötet: *Allgemeine Statslehre*. 2. kötet: *Allgemeines Staatsrecht*. 3. kötet: *Politik*. Stuttgart, Cotta'schen Buchhandlung, 1875–1876.

<sup>23</sup> Jellinek, G.: *idézett mű* (1900), 323–331.

<sup>24</sup> Laski, Harold J.: *Authority in the Modern State*. New Haven, Yale University Press, 1919; Laski, Harold J.: *Liberty in the Modern State*. New York, Harper and Bross, 1930.

<sup>25</sup> Lásd e tekintetben Weber, Alfred: *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Berlin – Lipcse, Deutsche Verlags Anstalt, 1925., valamint Hintze, Otto: *Wesen und Wandlung des modernen Staates* (1931) és *Die Entstehung des modernen Staatslebens* (1932). In: uő: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Szerk.: Oesterreich, Gerhard. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, (1962) <sup>3</sup>1970. 470–496. és 497–502. Ez utóbbiak elemzését lásd Pethő Sándor alább jelzett munkájában.

<sup>26</sup> Pethő Sándor: A modern európai állam születése és funkció váltásai. In: *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Horváth Erzsébet és Literáty Zoltán. Budapest, KGRE – L'Harmattan Kiadó, 2012. 321–331., valamint *Dél-kelet Európa – South-East Europe International Relations Quarterly* [Budapest]. 1. évf. 2010/3. 4. sz. 1–9.

<sup>27</sup> Lásd e tekintetben Michael Oakeshott írásait, különösen az újólag egybegyűjtve kiadott tanulmányait. Oakeshott, Michael: *Vocabulary of a Modern European State. Essays and Reviews 1953–1988*. Szerk.: O'Sullivan, Luke. Exeter, Imprint-Academic, 2008.

<sup>28</sup> Vö. B. A.: A modern állam válsága. *Erdélyi Múzeum*. 13. köt. 1896/2. szám 81–83. (Recenzió Charles Benoit:



konzervativizmus és modernitás ellentmondásának magyarázatát keresi, az – politikafilozófiai szinten – Molnár Tamás elméletében talál fogódzókat. Így a modernség két legfontosabb alapfogalmában: a demokráciában és ipari társadalomban, valamint a „megszerkesztett” (megkonstruált, megtervezett) társadalom eszméjében, a társadalmi szerződés gondolatában, a tömeg jelenségében, a kereszténységet pótolni képes új kohéziós elv hiánya körül, vagy „az ipari terjeszkedés és a liberális demokrácia megtörhetetlen kapcsolatában”, mint „a modernség működésének alapelvében és vallásában”, általában pedig a politikum és a szentség szétválasztottságában.<sup>29</sup>

E kritikák ellenére azonban a kifejezés mintegy másfél-két évszázad alatt széles körben elterjedt. A hazai szakirodalomban találkozunk vele történeti és jogtörténeti elemzésekben,<sup>30</sup> van társadalomfilozófiai és társadalomelméleti értelmezése,<sup>31</sup> ismert politikatudományi és államelméleti fogalomként,<sup>32</sup> s a szakjogtudományi elemzésekben úgy használják, mint kézenfekvőnek gondolt, de reflektálatlan referencia-terminust.<sup>33</sup>

Ugyanilyen népszerű külföldön is. Annak ellenére is, hogy a német szakirodalomban a *der moderne Staat* kifejezés ilyen magától értetődőségét néha megkérdőjelezzik.<sup>34</sup> A fogalom mindazonáltal szinte mindig új erőre kap, és előbb-utóbb újra elemzések tárgya lesz, sőt, azok fókuszába kerül.<sup>35</sup> Az angol szerzők körében a *modern state* az államszociológia jellegzetes kategóriája,<sup>36</sup> vagy a szokásos fogalmak szerinti középkori, illetőleg újkori történeti és elmélettörténeti elemzések keretfogalma.<sup>37</sup> A *l'état moderne*-t a franciák főleg eszmetörténeti kontextusban használják,<sup>38</sup> miközben a spanyolok az *estado modernónak*<sup>39</sup> – a német és a magyar szakirodalomhoz hasonlóan – komplex jelentést tulajdonítanak.

---

*De l'Organistaion du Suffrage universel. La crise de l'état modern.* Párizs, 1895. című könyvéről)

<sup>29</sup> Lásd például Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998. 6–7., 9–11. és 114–116.

<sup>30</sup> Lásd például Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000-1700). II. rész: A modern állam kialakulása, 1450-1713. *Világtörténet.* 27. évf. 2005. ősz/tél, 3–28.; Katona A.: *idézett mű* (2006), 519–731.; Mezey Barna: A modern állam. *Rubicon.* 1997/8–9. sz. 14–16.; Hamza Gábor: A protestáns reform és a modern állam. *Jogtudományi Közlemény.* 63. évf. 2008/9. sz. 462–463. (hasonlóan: *ELTE Acta.* 30. kötet 1988. 209–211).

<sup>31</sup> E tekintetben lásd Pethő S.: *idézett mű* (2010/2012) 321–331/1–9.; Rózsa Erzsébet: Modern állam, hatalom, participáció – kortárs német elméleti viták tükrében. *Századvég.* 19. évf. 2014/71. sz. 171–176.; és Jenei György: A modern európai állam, állami szuverenitás, népszuverenitás. *Köz-Gazdaság.* 13. évf. 2018/4. sz. 124–137.

<sup>32</sup> Lásd Bihari Mihály: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák.* Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó Zrt., 2013. 415–446.; Takács Péter: Államtan [I], *idézet kiadás* (2011) 133–140. és Szilágyi Péter: *Jogi alaptan.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 85–96.

<sup>33</sup> Lásd például Demjén Péter: Az új közigazgatási perrend, mint a modern állam eszköze. *Miskolci Jogi Szemle.* 15. évf. 2020/2. klsz. 20–31.

<sup>34</sup> Lásd például Skalweit, Stephan: *Der „moderne Staat“. Ein historischer Begriff und seine Problematik.* Opladen, Westdeutscher Verlag, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 203, 1975. 5–46.

<sup>35</sup> Lásd például Benz, Arthur: *Der moderne Staat. Grundlagen der politologischen Analyse.* München, Oldenburg, 2001, 2008.; Voigt, Rüdiger: *Der moderne Staat. Zur Genese des heutigen Staatsverständnisses.* Springer-Verlag, 2015. A sor itt is hosszan folytatható.

<sup>36</sup> Vö. Pierson, Christopher: *The Modern State.* London, Routledge, 1996.

<sup>37</sup> Vö. Nelson, Brian R.: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution.* New York, Palgrave Macmillan, 2006; Cudworth, E. – Hall, T. – McGovern, John: *The Modern State. Theories and Ideologies.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007.

<sup>38</sup> Vö. Jouvenel, Bertrand de: *Les débuts de l'état moderne. Une histoire des idées politiques au XIXe siècle.* Párizs, Fayard, 1976. és Goyard-Fabre, Simone: *L'Etat moderne. Regards sur la pensée politique de l'Europe occidentale entre 1715 et 1848.* Párizs, Vrin, 2000.

<sup>39</sup> Lásd a Salvadó Albareda és Janué i Miret által szerkesztett következő kötetet: *El nacimiento y la construcción del estado moderno. Homenaje a Jaume Vicens Vives.* Szerk.: Albareda Salvadó, Joaquim – Janué i Miret, Maricío. Valencia, Universitat de València, 2011.

### III. A modern állam főbb jellemzői

Bár a modern állam keletkezésének idejét, módját és menetét illetően vannak nézetkülönbségek, az állam e formája a legmegbízhatóbb értékelések szerint valamikor a XV. és a XVIII. között alakult ki, folyamatosan, a társadalmi gyakorlatot alakítók számára már-már észrevétlenül. Nem véletlen tehát, hogy a jelenséget megnevező fogalom, a „modern állam” is e korszak folyamán, illetőleg végén született. Az ún. államkeletkezési paradoxon persze erre is áll: akkor tudjuk megmondani, hogy mikor és miként alakult ki, ha már tudjuk, hogy mi az – ahhoz viszont, hogy tudjuk, micsoda, ismernünk kell kialakulását. E bonyolult kérdés megoldásához – számos lehetőség közül választva – a romániai zsidó kulturális gyökerekkel bíró angol történész-politológus, Samuel E. Finer elemzését<sup>40</sup> hívom segítségül, akinek a modern állam mibenlétével kapcsolatos koncepcióját különösen meggyőzőnek tartom, bár alább néhány részletkérdésben ki is fogom egészíteni, sőt néhány másodlagos kérdést illetően itt-ott módosítom is. A modern állam Finer szerint három vonatkozásban volt újszerű és eredeti a korábbiakhoz képest:

- (a) egyrészt a *joghoz való viszonya* különbözött a korábbi hatalmi szerveződések joghoz való viszonyától,
- (b) másrészt abban, hogy *változásra való képessége* minden korábbi berendezkedés ilyen képességét felülmúlta,
- (c) harmadrészt pedig abban, hogy egy *államrendszer részeként* létezett.

#### III.1. A modern állam legfőbb jellemzője: a hatalom és jog sajátos viszonya

Az első jellemzőt, az állam és jog korábban, illetve más társadalmakban ismeretlen viszonyát Finer nyolc tételben bontotta ki és részletezte.

Mivel itt minden megfogalmazásbeli árnyalatnak jelentősége lehet, álláspontját részletesen idézem. A modern államban – olvashatjuk kormányzattörténeti művében – „(1) a jogot különös, sőt mindenek fölött álló tiszteletben részesítették. A szokásjogot lépésről lépésre írott jogi gyűjteményekbe foglalták, ami nemcsak polgári jogi, hanem büntetőjogi és közigazgatási ügyekre is kiterjedt. Az egyének és a közhivatalok közötti hatalmi viszony jogi rendelkezéseken alapult és azok által volt meghatározott, néhány bevett jogi eljárás révén. (2) Az egyén nem pusztán alattvaló volt, hanem polgár a következő értelemben. Az athéni polgárság aktív és közvetlen részvételt jelentett a politikai döntésekben és a közigazgatásban, miközben a római polgárság aktív jogokat ruházott a hivatalnokokra. Az állampolgárság e formáit a francia forradalmárok *aktív* polgárságnak nevezték. Az újonnan születő európai államokban persze, 1500 körül, csak néhányan rendelkeztek aktív állampolgársággal, ám minden szabad ember hagyományosan örökölt jogokat élvezett, nevezetesen jogot az élethez, a szabadsághoz, s mindenekelőtt a tulajdonhoz. Ebben az értelemben nem csak alattvalók voltak, azaz olyan tárgyak, amelyeket igazgatni kellett, hanem *passzív* polgárok is. (3) A felelősségre vonhatóság személyes volt; azaz a bűncselekményért járó büntetést csak maga a bűnös, nem pedig a családja vagy faluja, vagy (a normann Anglia egy rövid periódusát kivéve), dézsmakör kaphatta. (4) Különleges tisztelet övezte a magántulajdon elvét. Ez az elv a *n'impose qui ne*

<sup>40</sup> Finer, Samuel Edward: *The History of Government. From Earliest Times*. Oxford, Oxford University Press, 1997. 3. kötet, 1298–1302. Finer nézeteit a hazai szakirodalomban részletesen elemzi, hasznosítja és ugyancsak továbbgondolja Sashalmi Endre is, akinek elméletére később térek ki. Az Oxfordban és Manchesterben tanító Samuel E. Finer immár klasszikus kormányzat-történeti munkája mellett itt utalok testvérének, a chicagói egyetemen működött Herman Finernek a modern államról szóló könyvére. Ez elsősorban (a) a képviselőre, (b) a felelősségi kérdésekre és (c) a tartós intézményesülési folyamatokra koncentrált, ideértve a föderális és központi-helyi szerveződések is. Lásd Finer, H: *Theory of Paxis of Modern Government*. New York, Henry Holt, 1949., német fordításban *Der moderne Staat. Theorie und Praxis*. 1–3. kötet. Stuttgart, Ring Verlag, 1957.

*veut*<sup>41</sup> feudális jelszava alatt hosszú időn át ellenállt az uralkodók pénzügyi abszolutizmus iránti vágyának. (5) A joghoz kötöttség a magántulajdon tisztelete és a passzív állampolgárság együtt azt eredményezte, hogy az uralom bizonyos értelemben korlátozott volt. A kormányzatnak e korlátozottságát határozottan megerősítette két másik a legalisztikus jellemző, nevezetesen (6) a közjog és a magánjog, a magántulajdon és az államhatalom, valamint az uralkodó magánszemélyének és a *respublicának* a megkülönböztetése – a *res publicacé*, amit absztrakt és személytelen nomokráciaként [joguralomként] kezdtek felfogni. E megkülönböztetést a római és bizánci birodalomban tették meg, ahol a *fiscus* [államkincstár] és a császár két különböző dolog volt, s az előbbit akkor is lehetett perelni, ha az utóbbit nem. E római megkülönböztetés a kontinentális Európában a római jog újjáéledésével visszatért. Anglia, mely idegenkedett a római jogtól, egy ún. *common law*-megkülönböztetést fejlesztett ki, a király mint természetes személy és a korona mint absztrakció között. Mivel mind a római jogi, mind a *common law*-beli szövegezés alátámasztására a természetes személyiség ellentétéként felfogott jogi személyiség fogalma szolgált, e megkülönböztetést sehol máshol nem ismerik. (7) Ennek kiegészítése volt az, hogy az egyének vagy a testületek úgy perelhették a »korona« vagy az »állam« képviselőjét, mintha azok természetes személyek volnának, s ez a feudális gyakorlatnak betudhatóan azt jelentette, hogy a *per lis inter partes* zajlott [kb. a felek között maradt]. A szuverén hatalom hivatalnokai elleni, állítólagos károk miatti perindítás joga másutt ugyancsak ismeretlen volt, és megerősítette, hogy a szabad egyéni státusz polgári (bár passzív) és nem alattvalói volt. (8) Mindezen államok – a mintegy fél tucatnyi városállamot és a svájci kantonokat leszámítva – 1500 körül monarchiák voltak (ideértve a fejedelemségeket is), és ezek uralkodói hevesen és kitartóan abszolút hatalomra törekedtek. 1660-ra legtöbbjük el is érte ezt. A monarchiaknak az e korlátozások eltörlésére irányuló folyamatos erőfeszítései ellenére számos testület –, melyeket a társadalom (az erős központi kormányzat korábbi korszakban jellemző, Ázsiában ismeretlen hiányának vagy gyengeségének betudhatóan) kialakított, például céhek, szövetségek, rendek és hasonlók, a katolikus egyházzal nem is beszélve – megtartotta a jogosítványait. E testületeknek hatalmas vagyonuk mellett átfogó hierarchiája és autoriter struktúrája volt, részletesen kidolgozott jogi és kormányzati megoldásokkal rendelkeztek, szilárdan befolyásuk alatt tartották a közemberek reményeit és félelmeit.

Határozottan le kell szögeznünk – zárja e tárgyú fejtegetéseit Finer –, hogy ezek az elvek sehol nem voltak teljes mértékben vagy gondosan bevezetve, s hogy sokukat inkább megsértésükben, semmint követésükben tisztelték. Ezek az elvek nem vezettek *Rechtsstaat*hoz vagy alkotmányos monarchiához – egyelőre. Nem voltak elégséges feltételei egy ilyen államformának, de talán szükségesek voltak hozzá. Mert bár e jellemzők közül néhány esetleg megtalálható volt más politikai közösségekben is e korban, valamennyit azonban együtt sehol máshol a világon nem találjuk.”<sup>42</sup>

E hosszú idézettel azt kívántam megmutatni, hogy a modern állam kialakulása szempontjából nem bizonyos szervezetek (például egy központi kancellári hivatal és hasonlók) vagy szervezeti típusok (bürokrácia) léte a perdöntő, ahogyan sok jogász véli, és ahogy korábban magam is gondoltam, hanem a jog tisztelete és szelleme, illetőleg a közhatalom e szellemhez való viszonya. „A központi gondolat az, hogy a kormányzat az egyénhez való viszonyát a jogra kell alapozni, hogy az egyének bizonyos velük született jogokkal rendelkeznek, s következésképpen e jogoktól csak tisztességes eljárás révén foszthatók meg – ezek jelezték a lényegi különbséget az újonnan született európai államok és az ázsiai államok között. Meglehetősen helytelen volna ez utóbbiakat jog nélkülinek tekinteni – távolról sem

<sup>41</sup> Kb. nincs adózás a megadóztathatók hozzájárulása nélkül. Az elvre Alexis de Tocqueville is úgy hivatkozik *A régi rend és a forradalom* című könyvében (Budapest, Atlantisz, 1994. X. fejezet), mint ami a XIV. századi angol és francia társadalom bevett elve volt.

<sup>42</sup> Finer, S. E.: *idézett mű* (1997), 3. kötet, 1298–1300. Az itt idézett szöveg nem tartalmazza a szerző bőséges lábjegyzeteit.

voltak azok, a jog részletesen szabályozta őket. A megalkotott joguk ugyanakkor egyszerűen büntetőjogi vagy közigazgatási volt. Téves lenne ezeket zsarnokiként megbélyegezni abban az értelemben, hogy az uralkodó önkényesen elvehette az alattvalók életét, szabadságát és tulajdonát, néhány azonban ilyen volt.”<sup>43</sup>

Az államtudományi gondolkodás szinte egészén végigvonul az a feltételezés, hogy az állam „és” a jog az újkorban egymást kölcsönösen feltételező viszonyban volt, és van még ma is: kölcsönösen előfeltételezik és kölcsönösen meghatározzák egymást (például így: állam nincs jog nélkül, jog nincs állam nélkül, az állam alkotja a jogot, a jog szabja meg az állami működés kereteit stb.), s igazolhatóságuk is kölcsönös.<sup>44</sup> E viszonynak számos kombinációja alakult ki attól függően, hogy melyik – a valóságos vagy az eszményi – államról beszélünk-e, és melyik jogra – természetjogra vagy pozitív jogra – gondolunk, összességében azonban ennek az államnak a fő tendenciája, hogy jogi keretek között, a jogszerűség követelményeinek megfelelően működik. Az, hogy a közép- és kelet-európai totalitarizmusok egy ellentétes tendencia végpontján álltak, a Nyugat összfejlődése szempontjából nem perdöntő. A modern állam alapvető, bár csak több évszázad távlatában érvényesülő tendenciája az, hogy – amennyire csak lehetséges – a jog uralma alá kerüljön: „jogállam” legyen. Szemben a premodern államokkal és az ázsiai despotizmusokkal, amelyek tendenciája ezzel épp ellentétes, ezért *hatalmi* államként utalhatunk rájuk. A jogi keretek között működő államot egy idő után – amikor is észrevették az alkotmány kitüntetett lehetőségeit – *alkotmányos* államnak, a jogi keretek között működő közigazgatást pedig alkotmányos közigazgatásnak nevezték. Természetesen a modern európai államban is elkövettek és elkövetnek ma is számos jogtalanságot, kialakultak diktatúrák, megsértik az alkotmányt és így tovább – az a tény azonban, hogy ezt valami „rossznak”, „bűnnek”, „bűncselekménynek”, „eltusolandó vagy korrigálandó hibának” „az ezzel járó sérelmek és károk megtérítésére vonatkozó kötelezettség alapjának” tekintik, elismerik a jog kitüntetett szerepét. Ez utóbbi vonatkozást értette Finer azon a kissé szerencsétlen fordulaton, hogy sok jogi elvet „inkább megsértésükben, semmint követésükben tiszteltek”.

Az állam/hatalom és a jog ilyen kapcsolata mögött természetesen erkölcsi elvek is állnak, melyeket az erkölcsi tényként leírható társadalmi gyakorlat tart érvényben, már ahol érvényben tartja. Ezt itt nem részletezhetem, de egy Tocqueville-i gondolattal megmutatom jelentőségét. Alexis de Tocqueville ugyanis épp erre a gyakorlatra és ezekre az elvekre utalt a jog és a politika, s ezzel a jog és az állam kapcsolatát illetően egy másik kontextusban. Mai intellektuális ízlésünk szempontjából megfogalmazása talán kicsit patetikus, ez azonban nem változtat azon, hogy amit mond, helyes. „A jogok eszméje – fogalmazott – nem egyéb, mint az erény eszméje a politika világában. A jogok eszméjének segítségével határozzák meg az emberek, mi is a túlkapás meg a zsarnokság. Ennek az eszmének a fényében ki-ki függetlennek mutatkozhatott dölyfösség nélkül, és alávetettnek alantasság nélkül. Az erőszaknak engedelmessé ember meghajlik és lealacsonyul; ám amidőn aláveti magát a parancsolás jogának, amelyet embertársától elfogad, voltaképpen fölébe emelkedik annak, aki parancsokat ad neki. Erény nélkül nincsenek nagy emberek, a jogok tiszteletben tartása nélkül nincs társadalom, mert mi is valójában az ésszerű és értelmes lények egyesülése, amelyben az erő az egyetlen összekötő kapocs?”<sup>45</sup>

<sup>43</sup> *Ugyanott*, 1303.

<sup>44</sup> Vö. Tamás András: Állam és jog. In: *Államtan. Az állam általános elmélete. 1–2 kötet.* Szerk.: Takács Péter. Elektronikus tananyag. Digitális tankönyv kézirat. [Bp.], k.n., [kézirat]. 2005. 2. kötet. (elérhető: academia.edu).

<sup>45</sup> Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában. Válogatás [1835–40].* Ford.: Frémer Jusztina et al. Budapest, Gondolat, 1983. 205–206. Ugyanígy: „Nem... az engedelmisség megszokása alacsonyít le, hanem az olyan ... hatalomnak való engedelmeskedés, amelyet az ember bitorlottnak és elnyomónak tekint”; *ugyanott*, 21.

A modern állam egyik fő sajátossága tehát az, hogy a hatalom a *joguralom perspektíváját hordozó* pozitív viszonyban áll a joggal, s nem kárhoztatja azt eszközszerére.<sup>46</sup>

### III.2. További jellemzők

Mind Finer értékelése szerint, mind az ő elméletétől függetlenül fontos vonás az állam mint politikai intézmény folyamatos változásra való képessége. Az európai történelem azt mutatja, hogy a kontinens rendje maga, s az egyes államok is, száz évenként, újabban sűrűbben is elbizonytalanodnak, megtorpannak és válságba kerülnek, de valamilyen módon – rendszerint önmaguk megújításával – mindig kilábalnak abból. Az ázsiai fejlődés évszázadokig stagnálni képes közhatalmi intézményeket hozott létre. A gyarmatosítás előtti India a faluközösségi szinten évezredekken keresztül változatlan volt, legfeljebb a „politika felhőrégióiban” történtek változások; s ha az ókori Kínában esetleg fel is lázadtak valahol, a lázadás leverése után helyreállt ugyanaz a rend, s ugyanúgy ment minden tovább. Egy maroknyi egyiptológuson kívül valószínűleg az ókori Egyiptomot illetően senki sem tudja megmondani, hogy milyen lényeges különbség voltak, ha volt egyáltalán az ó-, a közép- és az újbirodalom egyiptomi állama között, holott ezeknek ezer évnél is hosszabb a története. Ezzel szemben Európában mindig történt és történik valami, a kihívásokra kreatív módon válaszoltak/válaszolnak, s e modern társadalmak hozzáigazították saját rendjüket a változó feltételekhez. Ez a politikai szerkezet, a mögötte álló sajátos kulturális és hitrendszerrel együtt,<sup>47</sup> tette lehetővé azt, amit modern államnak nevezünk.

Végül, a modern államnak nélkülözhetetlen és azt az államnak nevezett korábbi politikai intézményektől megkülönböztető fontos sajátossága, hogy csak *multum tantum*ként fogható fel. *Multum tantum* az, amiből nem tudunk elképzelni egyet; a fogalomhoz tartozik, hogy csak több, sok létezhet belőlük. Ez azt is jelenti: ami ilyen, az csak *rendszerben*, esetleg halmazban, annak egyik elemeként létezhet. (A fogalom szemléletes példája a jogszabály, ami ugyancsak *multum tantum*: nem tudjuk úgy elképzelni a jogot, hogy csupán egy szabályból áll; a „jogszabályból” fogalma szerint csak több lehet.)<sup>48</sup> Ha az állam valami olyasmi, amiből csak több lehet, akkor ebből egyfelől az következik, hogy a „birodalom” – amint fentebb utaltam rá, és persze a fenti értelemben – nem állam, másfelől pedig az, hogy léteznie kell annak a rendszernek is, amelynek része. Ez a nemzetközi rendszer mint államrendszer, bizonyos értelemben a nemzetközi jog rendszere, melyről tehát nem véletlenül mondjuk azt, hogy a XVII. században keletkezett.

A nemzetközi rendszer érzékeltetéséhez újra Finert idézem: „Ázsiában az állam tradicionális formája a birodalom volt. Bár amikor ezek felbomlottak, létrejöttek országállamok, ez utóbbiak azonban előbb-vagy utóbb újra felolvadtak egy birodalomban... Nem így Európában, ahol a Római Birodalom közvetlen utódai átmeneti, barbár protoállamok voltak, melyek végül is bevonódtak a feudális rendszerbe. Az európai típusú feudalizmus

<sup>46</sup> A jog eszközszerére kárhoztatása – mely ugyancsak önálló elemzést igényelne – vagy a modern európai állam hagyományát tagadó totalitarizmusok és alkalmi diktatúrák velejárája, vagy valamilyen társadalom-, állam, esetleg jogfejlődési diszfunkció. Lásd ezzel kapcsolatban Kulcsár Kálmán: *A jogfejlődés sajátosságai. A jog mint eszköz*. Budapest, Akadémiai, 1984. és Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 106–110.

<sup>47</sup> Finer álláspontját e tekintetben lásd *idézett mű* (1997) 3. kötet, 1303–1303. Ami a közjogi szerkezetek mögött álló sajátos kulturális és hitrendszereket illeti, érdemes kiemelni a következőt. A tradicionális, nem-Európai társadalmak legelterjedtebb rendszerei, „az iszlám és a konfucianizmus egyaránt »zárt« rendszerek; hagyományaik egységesek, megszakíthatatlanok és önmagukat erősítik”, s ezért ezek is évszázadokig változatlanok. Európában ezzel szemben „két ellenkulturális mozgalom” – a reneszánsz és a reformáció – „lerombolta annak a hitrendszernek [ti. a kereszténységnek] az egységét, amely alátámasztotta a középkori politikai és társadalmi struktúrákat”, s „ez a töres megnyitotta az utat az államról való teljesen új gondolkodásmód felé, miközben kiszabadította a természettudományt a vallás és az uralkodó vélemény béklyóiból. Az új államformákkal és az új technológiával megnyílt az út a nyugati gondolkodás, intézmények és társadalmi struktúrák azon napoktól egészen mostanáig tartó rendkívüli váltakozása felé.” *Ugyanott*.

<sup>48</sup> Vö. Somló Bódog *Jogbölcselet*. Budapest, Grill, 1920.; új kiadásban Miskolc, Bíbor, 1995.

transz-territoriális volt; nem ismert »nemzeti« határokat, hiszen a politikai hűséget az úr felé kellett tanúsítani, akármelyik országban is élt. Ugyanígy a katolikus egyház saját szavai szerint katolikus és egyetemes volt, s nem ismert, nem is akart ismerni „nemzeti” határokat (bár e fogalom létezett ebben az időben). Ezért Európa nem úgy gondolt magára, mint területi »Európára« (ahogy a görögök és a rómaiak gondoltak rá), hanem mint a »kereszténységre«, egy egységes és megszakíthatatlan *oikumenére*, amely a pápa és a császár autoritásában jutott el a csúcsra. Az újjáalakított európai állam, mint minden korábbi állam, területének meghatározásán alapult, s minden ilyen állam uralkodói (saját szavaikkal jelezve megint) »saját uradalmuk császárai« akartak lenni. Az állam ezért »szuverén« államként keletkezett, amelynek uralkodója a területen élő teljes népesség ellenőrzéséhez ragaszkodott, és hajlandó volt arra, hogy – az ilyen jogok kölcsönös elismerése fejében – más uralkodók hasonló jogát is elismerje. Így, számos egymástól független szuverén állam keletkezett. ... Az európai állam tehát szuverén, területileg körülhatárolt politikai egység volt, mely más hasonló egységekkel állt szemben, mindegyik a többi fölé akart kerülni, de azt sosem érte el, annak a gyorsan kialakított képességének betudhatóan, hogy olyan kombinációkat alakítsanak ki, amelyek megakadályozták ezt.»<sup>49</sup>

E kombinációk nem mások, mint az európai *hatalmi egyensúly rendszerei*, melynek technikáit az itáliai városállamok fejlesztették ki a XIV–XV. században, s első hatékony formája az ún. vesztfáliai rendszer volt. Az elmúlt csaknem négyszáz évre visszatekintve e rendszerek is folyamatosan változtak: a vesztfáliai (1648), illetőleg az azt kiegészítő-követő utrechtit (1713) a XIX. században felváltotta a szent szövetségi (1815), majd az annak a XX. században helyébe lépő versailles-i (1920), világviszonylatban egy washingtonival kiegészítve.<sup>50</sup> Ez utóbbit lényegében megerősítette és egy kétpólusú világhatalmi rendszerre szélesítette a jaltai (1945), amit aztán a helsinki konferencia (1975) is jóváhagyott, mígnem 1989/90 után ez is felbomlott. Ennek jele, hogy az 1917/22-ben létrejött Szovjetunió, majd az 1920 táján összetákoltt európai szövetségi államok – rendszerint véres, bár lokális háborúk során, ritkábban békésen – ripsz-ropsz felbomlottak. Erre a nemzetközi közösség csupán egy szerény mértékű visszarendeződéssel, és egy mindeddig erőtlenné bizonyuló európai uniós egységtörekvéssel válaszolt, úgyhogy e tekintetben – újabban a háborús agresszorok és csendestársaik, valamint a zavarosban halászgató euroszeptikus kalandorok örömeire – immár másfél évtizede itt állunk Európa közepén, a legnagyobb bizonytalanságban.

### III.3. Más elméletek, egyéb jellemzők

A modern állam keletkezéséről és jellegéről természetesen számos más elméletet is kifejtettek, melyek alapján a fentiek tovább árnyalhatók, sőt elmélyíthetők. Ezek az elméletek vagy annak kialakulási folyamatát és e folyamat időbeli ütemezését, vagy jellemzőit illetően térnek el a mintául választott koncepciótól. E kettő – egyfelől a keletkezés ideje és tempója, másfelől a jelenség kritériumai és jellemzői – a mondottak alapján szorosan összefügg. Minél absztraktabb terminusokban fogalmazzuk meg az állam, vagy a modern állam kritériumait, annál nagyobb történelmi pályáivet rajzolhatunk meg számára, s megfordítva: minél részletesebben specifikáljuk jellemzőit, annál rövidebb lesz az az időszak, ahová keletkezését

<sup>49</sup> Finer, S. E.: *idézett mű* (1997), 3. kötet, 1305–1306.

<sup>50</sup> Lásd ezekről 1920-ig Osiander, Andreas: *The States System of Europe, 1640–1990. Peacemaking and the Conditions of International Stability*. New York, Clarendon Press, 1994., és Buzan, B. – Bullen, R.: *The Great Powers and the European State System 1815–1914*. London, Longman, <sup>2</sup>2005. Az ilyen rendszerek történetét egy Európán kívüli „világrendszer” kontextusába ágyazza és 1250-ig vezeti vissza Abu-Lughod, Janet Lippman: *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. Oxford, Oxford University Press, 1989. Az államokat a nemzetközi jogi rendszerének tükrében mutatja be Focarelli, Carlo: *International Law as Social Construct. The Struggle for Global Justice*. Oxford, Oxford University Press, 2012. 154–175.

datálnunk kell. A két szempontot, s így a történeti és az analitikus megközelítést tehát össze kell hangolni, és meg kell találni kellő arányukat: azt, amikor a történeti tényanyag alapján lehetséges a fogalmi differenciálás, illetőleg egy igényes és részletes fogalmi apparátus alátámasztható a korszak tényeivel.

Az összhang hiánya olykor legkomolyabb erőfeszítéseket is ellehetetleníti. A jó példák előtt először két problematikus elemzésre utalok. Az egyik az amerikai társadalomtörténész és szociológus, Thomas Ertmann elmélete, aki roppant széles körű államfogalmat használva már a XI. század előtt államkezdeményekről beszél, miközben fogalmi rendszere („patrimoniális alkotmányosság”, „részvételi jellegű igazgatás” stb.) egy évszázadokkal későbbi korból származik. A másik Andreas Osianderé, aki – épp ellenkezőleg: a nyugati civilizáció történetét a nemzetközi kapcsolatok történetébe ágyazva – a modern állam leszűkített fogalmát használja, s annak keletkezését az *ancien régime* utáni korszakra teszi: a XVIII. vége előtti politikai alakulatok így – amint fogalmazott – csupán „előfutárai” a modern államnak, s nem prototípusai.<sup>51</sup>

Azon elméletek köréből, amelyek álláspontom szerint megtalálták a történeti és az analitikus megközelítés kellő arányát – s amelyek alapján a fentebb leírt folyamatok és összefüggések érdemi szempontokkal is kiegészíthetők – először Quentin Skinner teóriájára utalok. A politikai eszmetörténet ún. cambridge-i iskolájának teoretikusa szerint az állam egy személytelen jellegű – azaz konkrét személyekhez a hatalmi viszony egyik pólusán sem kötődő – jogi és alkotmányos rendként, a területiség és az általában vett állampolgári kötődés alapján, vagyis meghatározott személyi kör mentén definiálható, s így annak keletkezése – utalva Max Weber téziseire is – 1300 és 1600 közé tehető.<sup>52</sup> Skinner munkássága nyomán általánosan elfogadott, hogy az „állam” szó használata, az állam fogalma, valamint annak valósága három összefüggő, de mégis különböző dolog, melyet az elemzőknek össze kell hangolnia. Sok esetben ez egy bűvös fogalom, a szuverenitás segítségével történik. Máskor a felségjogok felvetődésének ideje jelent érzékelhető változást. A hazai jogtörténeti szakirodalomban egy ezzel kapcsolatos tanulmányában Mezey Barna úgy látta, hogy „a modern állam eszmei-gyakorlati kiépítése” a XIII. században kezdődött, mert „ekkor vált lehetővé a kontinens néhány országában, hogy az uralkodók fölvehessék a felségjogok kérdését, a szétdarabolt közhatalom újraegyesítésének eszméjét. Ekkor indulhatott meg a küzdelem a király és a vazallus közötti magánjogi jellegű kötelékek felszámolásáért, a közjogiasult királyi hatalom megerősítéséért.”<sup>53</sup>

A modern állam gyökereinek ilyen korai időkre való visszavezetése a történészek körében nem ritkaság. Régebben nagy hatással fejtett ki ún. intézmény-orientált, vagyis az állam mint intézmény állandóságát hangsúlyozó teóriát Joseph R. Strayer, amerikai középkortörténész. Egy ma már gyakran klasszikusként emlegetett munkájában 1100 és 1600 közé tette a modern állam kialakulási folyamatát, s ezen belül 1300 és 1450 közötti korszakra datálta azoknak a tartós intézményeknek a létrejöttét, amelyek Angliából és Franciaországból kiindulva

<sup>51</sup> Ertman, Thomas: *Birth of the Leviathan. Building State and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. Osiander, Andreas: *Before the State. Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press, 2007. különösen 4.4.3. fejezet: 479–485. (Az állam szó használatáról és az etimológiai kérdések történelmi jelentőségéről ugyanott: I. 2–3.) Ertman koncepciójának ellentmondásairól részletesen lásd Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2015. 243–258., Osiander elméletéről ugyanott: *idézett mű* (2015) 8–9.

<sup>52</sup> Skinner, Quentin: A Genealogy of the Modern State. *Proceedings of the British Academy*. 2009. 162. 325–370., később némileg módosítva: *The Sovereign State. A Genealogy*. In: *Sovereignty in Fragments. The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Szerk.: Kalmó, Hent – Skinner, Quentin. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 26–46. Lásd még *The Foundations of Modern Political Thought*. 2. kötet Cambridge, Cambridge University Press, 1978. 1. kötet X. A cambridge-i iskoláról (Skinner és mások írásaival) lásd *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997.

<sup>53</sup> Mezey Barna: A modern állam. *Rubicon*, 1997/8–9. sz. 14–16. Lásd még ehhez Mezey Barna – Sente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

később az egész kontinensen elterjedtek.<sup>54</sup> Martin van Creveld izraeli hadtörténész ugyancsak a XIV. századi törzsi szerveződéseknél kezdte ugyan a maga történetét, de – egy „globális” (ti. nem európai) perspektívát pásztázva, s nem ritkán politikai antropológiai szempontokat is követve – az állam mint intézmény kialakulását csak a XVII. század közepén látta konstatálhatónak.<sup>55</sup> Az elsősorban politikai eszmetörténésznek tekinthető Brian Nelson, aki valójában nem is a történeti, hanem a fogalmi szálak iránt érdeklődött, a *szuverenitás* rendszerének kialakulásával hozta kapcsolatba a modern államot, s mivel e fogalom születése viszonylag jól datálható, úgy vélte: az új állam a XV–XVII. század között alakult ki.<sup>56</sup> A modern állam és a szuverenitás, vagy általános jelleggel: az állam és szuverenitás fogalmi összekapcsolása sok szerző számára olyan erősen fixálódott evidencia, hogy az – bár nem szükségszerűen, de esetileg – már-már eltompítja a történeti folyamatok iránti érzékenységet, s kizárólag a szuverenitás-fogalom kialakulásához köti az állam keletkezését, ami nyilván számos egyoldalúsággal jár.

Egy másik, ehhez hasonló mértékben elterjed jellemző a *központosítás*, s ennek megfelelően a modern állam és a centralizáció összekapcsolása. A történeti államszociológia képviselője, Gianfranco Poggi – a hűbériség, a rendiség és egyéb tényezők kontextusában vizsgálva a kérdést – a *központi igazgatás* kialakításának jelentőségét hangsúlyozta.<sup>57</sup> Ezzel részben a hasonló irányban tájékozódó korábbi szerzők, például R. M. MacIver, részben a központi igazgatás mögötti társadalmi folyamatokat elemző kortársak, így Perry Anderson nézeteit erősítette.

Az állam *centralizált jellege* fontos szerepet játszik a történeti államszociológia másik képviselője, Michael Mann elméletében is, aki egy sajátos államelmélettel is megerősítette a társadalmi hatalom dinamikájáról alkotott elméleti konstrukcióját. Szerinte az állam a történelmi fejlődés kezdeteitől fogva létezik ugyan, az újkor egy bizonyos pontján létrejött centralizált állam azonban újszerű jelenség, mert – még az ipari fejlődés, vagyis a kapitalizmus korszaka előtt – a bürokratikus uralom révén *autonómiát* vívott ki magának a „polgári társadalom struktúrájával” szemben is, ezt követően pedig dominánssá vált annak irányában. Mann meglehetősen bonyolult – marxi és weberianus elemeket a modern funkcionalizmussal vegyítő – elméleti konstrukciója szerint a modern fejlődés az államhatalom két formája, a „despotikus” és az „infrastrukturális” államhatalom közül az utóbbi előretörését hozta. Az előbbi az állam azon képessége, amellyel állami elit a civil társadalom osztályainak elitjei fölé kerül, s amelynek birtokában egy uralkodó „bárkinek fejét veheti, aki kéznél van”, az utóbbi pedig az a lehetősége, hogy „logisztikai eszközök” – gazdasági erő, szolgáltatások, információk stb. révén – politikai döntéseket léptethet életbe a fennhatósága alatt álló egész területen, és ezzel „áthathatja a civil társadalmat”.<sup>58</sup>

<sup>54</sup> Strayer, Joseph R.: *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, Princeton University Press, 1970., 1998<sup>2</sup>. (új kiadásban: 2005, 2016) (az 1970-es kiadásban) különösen 12. sköv., a tartós intézményeket illetően 110–111. Egy Strayer által inspirált, de sokféle komponenszt kiemelő önálló hazai elemzésként lásd még Zsinka László: A modern állam középkori és kora újkori gyökerei. *Jog. Állam. Politika*, 2022/1. sz. 75–98.

<sup>55</sup> Creveld, Martin Van: *The Rise and Decline of the State*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

<sup>56</sup> Nelson, Brian R.: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution*. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 13–31.

<sup>57</sup> Poggi, Gianfranco: *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction* (1978). Stanford, Stanford University Press, 1992.

<sup>58</sup> Lásd ezekről először és vázlatosan Mann, Michael: States, Ancient and Modern. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*. 18. évf. 1977/2. sz. 262–298., majd részletesen kifejtve Mann, Michael: *States, War and Capitalism*. Oxford, Blackwell, 1988.; magyarul egy fejezete: Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio*. 12. évf. 2001/4. sz. 33–33. Ugyanezt társadalomtörténeti kontextusba ágyazva, részletesen lásd Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. 1. kötet: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. 2. kötet: *The Rise of Classes and Nation-States 1760–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986, <sup>2</sup>2012.



Mann bizonyos értelemben Charles Tilly nagy hatást kiváltott elméletével szembeni alternatívaként fogalmazta meg saját teóriáját. Tilly azt állította, hogy az újkori állam az *erőszak központosítása* révén állt elő. A némi túlzással „a XXI. századi szociológia alapító atyjának” nevezett társadalomtudós e régóta fejtegetett és eredetileg bonyolultan kifejtett tételét egy koncentráltan fogalmazó munkájában, sarkítva így fogalmazta meg: „a modern európai állam eredete a háborúban és a háborúra való előkészületekben áll”.<sup>59</sup> A háború – a külső ellenfelek és riválisok eltüntetése – persze az államok tevékenységének különböző formákat öltő fő irányai közül csak az egyik, de ez döntő módon képes meghatározni a többi. A másik három az állam önépítése, vagyis a belső ellenfelek és riválisok „eltüntetése”, a népességre leselkedő veszélyek elhárítása, vagyis védelmük biztosítása, és tevékenysége anyagi fedezetének előteremtés, így az adóztatás. Tilly szerint a nemzetállamok európai hálózatát is a háború szövögette, és a háborúra való készülődés formálta az államok belső struktúráját is. A bellicista nézet szerint „a háború államokat csinál, az államok meg háborút”.<sup>60</sup> Az érvelés logikai sémája ez: a háborúskodás költséges dolog, így a hadurak mindig hatékony eszközöket keresnek katonai potenciáljuk finanszírozásához, s ennek legfőbb módja, hogy fokozzák a befolyási területükön élő lakosság ellenőrzését. Eszerint a modern állam a kényszerítő jellegű adózási rendszerek kialakításával tette lehetővé a katonai erőfeszítések finanszírozását, aminek fejében viszont védelmet nyújtott más államok ugyanilyen irányú törekvéseivel szemben. A gondolati séma tehát meglehetősen egyszerű – kérdés, hogy megfelel-e a valóságos történelmi folyamatoknak? Egy szokásosnál erősebb hangulatában Tilly egészen odáig ment, hogy – a legitim és az illegitim erőszak-alkalmazás közötti választóvonal elasztikus jellegére, sőt bizonytalan voltára utalva – azt állította: a háborúskodás és az államalkotás a szervezett bűnözéshez hasonlítható.<sup>61</sup>

Az ugyancsak szociológiai államelméletet kifejtő Christopher Pierson a modern állam legfontosabb sajátosságai a következők: az erőszak-alkalmazás eszközeinek kontrollja, territorialitás, szuverenitás, alkotmányosság, személytelen hatalmi rendszer (joguralom), legitimitás és állampolgárság. Ezekből, bár Pierson már nem próbálkozik történelmi elemzésekkel, arra következtethetünk, hogy a modern állam kialakulását a XVI–XIX. század közötti időszakra teszi.<sup>62</sup>

Részben hasonló feltételezéssel élhetünk az Arthur Benz által kifejtett politikatudományi elemzés esetén is – azzal a lényeges különbséggel, hogy a modern állam általa megadott jellemzői körében (bürokratikus hatalom, képviselő, alkotmányosság, területiség stb.) – ő a szokásosnál nagyobb figyelmet szentelt a *funkciók és struktúrák*

<sup>59</sup> Tilly, Charles: *Coercion, Capital, and European States. AD 990–1990*. Wiley, 1993 és (javított kiadás, kelet-európai kérdéseket is tárgyaló új fejezettel) Cambridge, Mass., Blackwell, 1994. különösen 67–87. A szerző kezdeti álláspontjához lásd a *The Formation of National States in Western Europe* című kötetet (szerk.: Charles Tilly. Princeton, Princeton University Press, Studies in political development 8, 1975. 711), többek között S. E. Finer írásával (*State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military*), és a szerkesztő két hosszú, kommentár jellegű tanulmányával: *Reflecions on the History of European State-Making* (3–82.) és *Western State-Making and Theories of Political Transformation* (601–638). Lásd még Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 169–191.

<sup>60</sup> Tilly, Charles: *idézett mű* (1975) 42. és Tilly, Charles: *idézett mű* (1985) 170.

<sup>61</sup> Tilly egyes téziseinek bírálatát – egyebek mellett – Anna Leander francia-svéd szociológus és politológus nyújtja. Lásd Leander, Anna: *Wars and the Un-Making of States: Taking Tilly Seriously in the Contemporary World*. In: *Copenhagen Peace Research. Conceptual Innovations and Contemporary Security Analysis*. Szerk.: Guzzini, Stefano – Jung, Dietrich. London, Routledge, 2004. 69–80. Tilly elméletének átfogó értékelését lásd a következő gyűjteményes kötetben: *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*. Szerk.: Kaspersen, Lars Bo – Strandsbjerg, Jeppe. Cambridge, Cambridge University Press, 2017., lásd különösen Thomas Ertman tanulmányát: 52–69.

<sup>62</sup> Pierson, Christopher: *The Modern State*. London, Routledge, 1996. különösen 8–31.

(intézmények) történelmi változásainak.<sup>63</sup> Különböző történelmi feldolgozásokat szintetizálva úgy látta, hogy a modern állam egy fokozatos fejlődés során alakult ki, s minden államfejlődési stádiumhoz meghatározott célok, azokhoz pedig sajátos intézmények kapcsolhatók. Elméletét az alábbi táblázat tekinti át összefoglalóan.

FEJLŐDÉSI STÁDIUM	ELSŐDLEGES CÉL	ÚJ INTÉZMÉNYEK	
hatalmi koncentráció	feudalizmustól az abszolutista államig	<ul style="list-style-type: none"> <li>▷ az államhatalom egy-egy területen</li> <li>▷ a béke biztosítása</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>– rendi gyűlések</li> <li>– állandó hadsereg</li> <li>– közigazgatás</li> <li>– egységes jog</li> <li>– egységes pénzrendszer</li> <li>– egységes ítélkezés</li> </ul>
társadalmi integráció	liberális alkotmányos állam	<ul style="list-style-type: none"> <li>▷ az államhatalmak korlátozása</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>– a parlament mint törvényhozó szerv</li> <li>– alkotmány</li> <li>– horizontális és/vagy vertikális hatalommegosztás</li> <li>– alapjogok</li> </ul>
nemzetállam	<ul style="list-style-type: none"> <li>▷ minden polgár integrálása</li> <li>▷ a polgárok egyenlősége</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>– általános iskolalátogatási kötelezettség</li> <li>– általános (férfi) hadkötelezettség</li> </ul>	
intézményi differenciálódás	demokratikus jóléti állam	<ul style="list-style-type: none"> <li>▷ a polgárok részvétele a közös ügyekben</li> <li>▷ a szociális jogok biztosítása</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>– általános választójog</li> <li>– politikai pártok és egyesületek</li> <li>– társadalombiztosítás</li> <li>– jóléti szolgáltatások</li> </ul>

*Fejlődési stádiumok, célok és intézmények a modern állam kifejlődése során Arthur Benz koncepciójában*<sup>64</sup>

Az efféle összegzések természetesen csak tendenciákat jelölnek, nem konkrét történettudományi elemzések, bár ilyenekre támaszkodnak.

Végül, vannak szerzők,<sup>65</sup> akik a modern államot elsősorban a nemzetközi rend, így mindenekelőtt a *vesztfáliei rendszer*, majd annak – a globalizáció, a multikulturalizmus, sőt a kozmopolitizmus kontextusát is érintő – átalakulása nemzetközi feltételrendszerében vizsgálják.

A hazai történész szakirodalomban a kérdést legrésztesebben és más elméleteket is feldolgozva Sashalmi Endre tárgyalta, aki az államfogalmat illetően több munkájában<sup>66</sup> a

<sup>63</sup> Benz, A.: *idézett mű* (2001/2008) 215–321. A folyamatos kifejlődés és az állam folyamatos átalakulásának elgondolásához lásd még Voigt, Rüdiger: *Des Staates neue Kleider: Entwicklungslinien moderner Staatlichkeit*. Baden-Baden, Nomos, 1993.

<sup>64</sup> Vö. Benz, Arthur: *i. m.*, 2. bőv. kiad.: München, De Gruyter Oldenbourg, 2008. 37. (A táblázatos összegzés alapjaként Benz a következő történettudományi művekre hivatkozik. Bartolini, S.: *Restructuring Europe. Centre Formation, Systembuilding, political Structuring between Nation-State and European Union*. Oxford, Oxford University Press, 2005. 56–115., Binder, L. et al: *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton, Princeton University Press, 1971. 202. és Rokkan, Stein: *State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Szerk. P. Flora et al. Oxford, Oxford University Press, 1999. 131–134.)

<sup>65</sup> Zimmer, Matthias: *Moderne, Staat und Internationale Politik*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

<sup>66</sup> Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000–1700)*. kh. n., Pannonica Kiadó, 2006. különösen

területiség elvét, a személytelenség tényét, az intézmény belső hierarchiáját és külső autonómiáját, a joghoz való sajátos viszonyát, valamint – a középkori eszmetörténész, Anthony Black elméletére építve – néhány politikai tényező, így a legitimáció szerepét hangsúlyozta. A legitimáció – egy hatalmi intézményrendszernek és döntései elfogadásra méltó voltának felmutatása és igazolása – valóban az újkori politikai fejlődés egyik nívuma, s azon tényezők egyike, amelyek fokozatosan, szinte észrevétlenül kibontakozva váltak az állam nélkülözhetetlen jellemzőivé. A modern állam kialakulását Sashalmi az 1450 és 1713 közötti időszakra teszi;<sup>67</sup> álláspontja szerint a XII–XV. század folyamán megteremtődtek a modern államiság részfeltételei (hűbériség, korai rendiség, territorialitás, jogi eszmék, korporációk, rendi gyűlések stb.), hogy aztán kibontakozhasson a modern állam első fő formája, a *dinasztikus állam* (1470–1660). Ebben a különböző, „szétszórt” területi és politikai egységeket egy uralkodói család ereje és hatalma tette egy nagyobb egység részévé és tartotta össze, s azok egymástól különböző jellege később is megmaradt. A külföldi szakirodalomban ezeket az alakulatokat, melyeket Sashalmi mozaikszerű államnak nevez, olykor *composite state*-nek (összerakott államnak) mondják. A dinasztikus állam jellege plasztikusan azzal érzékeltethető, hogy „még a leginkább egységes angol monarchia esetében is helyesebb Tudor vagy Stuart államról beszélni, mint angol államról”, hiszen identitását inkább az uralkodó családi hovatarozása adta meg, semmint a népesség etnikai jellege. A dinasztikus állam korszakát ezen elmélet szerint a XVII. században a modern állam másik fő történelmi fajtája, a *fiskális-katonai állam* (1660–1713) váltotta fel. A fiskális jelleg az adóztatásra utal: arra, hogy a „földbirtokjövödelmen alapuló állam” – amit néha így neveznek: *domain-state* – adóztató állammá (*tax-state*) vált.<sup>68</sup> A fiskális-katonai állam már az abszolutizmus korszakába nyúlt bele.

Az abszolutizmus a maga sajátosan centralizált politikai struktúrájával, igazgatási apparátusával, hadseregével és ideológiájával más szerzőknél is a modern állam keletkezésének egyik legfontosabb vízvonalatója. A „feudális abszolutizmus” korszakhatárt jelző szerepe közismert a marxista történetírásban és az újabaloldalnak mondott történelemtudósok között is, miközben sok más elméleti irányzat is számol vele. Az abszolutizmust például Perry Anderson – az arról alkotott engelsi elképzeléstől nem teljesen függetlenül (miszerint az történelmi egyensúlyt jelent a feudális és a polgári erők között) – az uralkodó és a különböző társadalmi csoportok közötti szövetségként értékelte, s az elsők között emelte ki az államépítésben játszott jelentőségét.<sup>69</sup> Mint láttuk, az „abszolút állam” volt az állam első formája Carl Schmittnél is, ahonnan a tézis-antitézis-szintézis révén jutott el saját jelenkoráig.

Az abszolutizmusok európai régiók szerinti eltéréseit és ennek történelmi hátterét a korábbi hazai szakirodalomban Szűcs Jenő elemezte, aki az abszolutizmust a feudális társadalom gazdasági-társadalmi-demográfiai válságára adott újszerű politikai válasznak tekintette. A magyar társadalomtudományok számos területén egykor roppant nagy hatást gyakorló, nemzedékek gondolkodását befolyásoló, s nemzetközi jelentőségét illetően sem

83–155. és Sashalmi Endre: *idézett mű* (2015), különösen 155–241.

<sup>67</sup> Az 1713. év az utrechti békére utal, amely sok szempontból, s különösen az európai hatalmi rendszer szempontjából szimbolikus korszakhatár: lezárta a spanyol örökösödési háborút (amivel véget vetett Spanyolország nagyhatalmi szerepének, vagy ami ugyanaz: lehetővé tette Anglia felemelkedését), kialakította Németalföld új politikai rendjét, megakadályozta Franciaország további terjeszkedését és így tovább. Szerepe volt annak a veszfáliai elvnek a megerősítésében is, hogy a nemzetközi rendszer szereplői az államok, melyek egymással abban az értelemben mindenképpen egyenlőek, hogy jogi formák keretében egyik sem diktálhat a másiknak.

<sup>68</sup> Sashalmi Endre: *idézett mű* (2015), 183. és 206. Megjegyzem: az adóztató állam (*Steuerstaats, tax state*) kifejezést az osztrák filozófus-szociológus, Rudolf Goldscheid alkotta meg egy Ausztria államadósságáról folytatott vitában az 1920-as évek elején (vö. *Die Finanzkrise des Steuerstaats. Beiträge zur politischen Ökonomie der Staatsfinanzen*. Szerk.: Hickel, Rudolf, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1976), amikor is azt állította, hogy az államadósság a tevékenységét az adóztatásra alapozó állam válságának jele, s ezért az államnak a saját tulajdonára kell alapoznia bevételeit.

<sup>69</sup> Anderson, Perry: *Az abszolutista állam* (1974). Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.

jelentéktelen összefoglaló írásában<sup>70</sup> Szücs azt állította, hogy a feudalizmus válságát az államok Európa két szélén expanzióval oldották meg: Nyugaton a világ felfedezésével és gyarmatosításával, valamint az ezzel járó dinamizmussal, Keleten pedig „az orosz földek gyűjtögetésével” és egy nagyhatalmi-birodalmi szerep kiépítésével. Ezzel szemben Közép-Európa, melynek nem volt hová kitörnie, eleinte önálló megoldásokkal kísérletezgetett, de aztán a két expanzív régió közé szorult, s végül is azok jellegzetes vonásait váltogatta és vegyítette. Az elmélet nagy hatásának valószínűleg e tétel expresszív magyarázó ereje volt az egyik fő oka, hiszen sokan úgy gondolták, sőt gondolják ma is, hogy e sokjelentésű régió, a szimbolikus értelemben vett „Közép-Európa” végül is „Kelet és Nyugat” között vergődik. Szücs Jenő megközelítése alapján továbbá evidens, bár ő maga ezt explicite nem fejtette ki, hogy az állam új formája – mely mára a világ országainak döntő többségében elterjedt – európai eredetű jelenség.

Itt utalok Wolfgang Reinhard német történész munkájára, aki épp ezt a kontextust emelte elméletének központi tételévé. Ő a modern államot „európai export-terméknek” nevezte, mely a gyarmatosítás révén innen kiindulva – természetesen a hely és az idő követelményeihez igazodva, s különböző mértékben módosulva – terjedt el a Földön. E folyamat, mely évszázadokig tartott, akár a „világ elállamisításaként” is felfogható.<sup>71</sup> Reinhard egyébként egy összefoglaló kis könyvecskében, melyben szerteágazó és részletes világtörténelmi elemzéseinek végeredményét összegezte,<sup>72</sup> a modern állam jellemzőit egy három rétegű elgondolásban fogalmazta meg, mely nyolc tényezőre tért ki. Megközelítése, vázlatos volta ellenére is, továbbgondolásra érdemes. A hagyományos ún. formális állam-kritériumok (1–3: államterület, államnép és államhatalom, illetőleg azok egysége) mellett önálló érdemi jellemzőkként határozta meg – nyilvánvalóan Max Weber elgondolását feltupírozva – a fizikai kényszer legitim alkalmazásának monopóliumát mind „befelé”, mind „kifelé” (4–5). Az előbbivel szervezeti szinten az igazságszolgáltatásra és a rendszetre utalt, az utóbbival pedig háborúindítás jogának monopolizálását ragadta meg, aminek egyébként Weber elméletéhez e kontextusban nem sok köze van ugyan, de érdekes elgondolás. Ezek mellett az újkori európai államfejlődés nélkülözhetetlen jellemzőjének tekintette a jogállamiságot és az alkotmányosságot, a nemzeti jelleget, valamint azt, hogy ez az állam elvileg és tendenciájában – akár a népszuverenitás elvére, akár az emberi jogokra való utalással – demokratikus (6–8: alkotmányos államiság, nemzetállamiság, demokrácia).<sup>73</sup> Az utóbbit illetően az esetleg túlzó következtetések levonása előtt ehhez azt teszem hozzá, hogy elemzéseinek és összegzésének

<sup>70</sup> Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983 (eredetileg *Történelmi Szemle*, 1981). Itt jegyzem meg, hogy Szücs Jenő elemzése az én államfejlődésről és modern államról szóló korábbi elgondolásaimat is nagyban, talán a kellenél is jobban befolyásolta; vö. Államtan [I]. *id. kiad.* (2011). Az elméletemet ért kisebb kritikákra (vö. Tóth J. Zoltán: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Patrocinium Kiadó, 2019. 234. és Tóth, J. Zoltán: *Szuverenitáselméletek a szuverenitás alanyáról*. In: *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Szerk.: Karácsony András. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020. 28.) válaszként ugyancsak megjegyzem, hogy az itt kifejtettek fő hangsúlya és néhány tartalmi eleme eltér ugyan korábbi nézeteimtől, de azokkal nem összeegyeztethetetlen.

<sup>71</sup> Vö. *Verstaatlichung der Welt? Europäische Staatsmodelle und außereuropäische Machtsprozesse*. Szerk.: Reinhard, Wolfgang – Muller-Luckner, Elisabeth. München, Oldenbourg, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 47, 1999.

<sup>72</sup> Reinhard, Wolfgang: *Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, Beck, 2007. Az ennek háttérét jelentő részletes történelmi elemzése Reinhard, Wolfgang: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, Beck, 1999, <sup>3</sup>2002. és Reinhard, Wolfgang: *Die unterwerfung der Welt. Globalgeschichte der Europäischen expansion 1415–2015*. München, Beck, 2016. Meghatározott koncepció alapján összeállított gyűjteményes kötetekként lásd még *Power Elites and State Building (The Origin of Modern State in Europe in 13th – 18th centuries)*. Szerk.: Reinhard, Wolfgang. Oxford, Oxford University Press, 1996.

<sup>73</sup> Arról, hogy a demokrácia és az emberi jogok eszméje miként válik tendenciaszerűen az államfogalom részévé, példaként, lásd Craven, Matthew: *Statehood, Self-determination, and Recognition*. *International Law*. Szerk.: Evans, Malcolm, D. Oxford, Oxford University Press, 2010. 203–251. különösen 237–239.

megfogalmazásakor – miközben az intézményi demokrácia csupán néhány évtizede jellemezte a modern államokat – a nyugati típusú demokrácia is terjedni látszott, s e területen még csak halványan voltak láthatók a jelenlegi törésvonalak, a képviseleti demokrácia problémái vagy a populista mozgalmak ereje. A Kelet és Nyugat közötti kontúrok terén Reinhard inkább a globális összefüggéseket érzékelte, olykor kifejezetten inspiratív módon.

#### IV. A modern állam jellemzői két „nagy” elméletben

Azok a társadalmak egészéről átfogó módon szóló, ezért olykor „nagyak” mondott – bár itt csak „kicsiben”: dióhéjban elemezhető – elméletek, amelyek saját korukban újszerűen és egyedien ragadták meg a modernitás kérdését, az államra vonatkozóan is egyedi következtetésekre jutottak, és egyedi terminológiát vezettek be. Két ilyen elméletet emelek itt ki: azt, ami a modern államot a polgári, tőkés vagy „politikai” államként mutatja be, illetve azt, ami azt a legitim fizikai kényszer monopóliumával rendelkező intézménynek tekinti, és politikai üzemként írja le. Ezek tartalma, létrejötte, fejlődése és hatóköre eltér igencsak egymástól, nem is beszélve tudományos szerkezetükről és státuszukról, mégis vannak olyan jellemzőik, amelyek alapján indokolt egymás mellett tárgyalni őket.

##### IV.1. Polgári állam, tőkésállam, „politikai állam”

A modern államot sokan a polgári társadalom<sup>74</sup> államának, azaz polgári államnak mondják, s akik e társadalom fő jellemzőjének a tőkés jellegű magántulajdont vagy a kapitalista gazdaságot tekintik, tőkés, kapitalista, vagy – amennyiben egy sajátos osztályelméletet is vallanak – burzsoá államnak nevezik. S mivel a polgári társadalom egyik fő jellemzője a közösségi és magánjellegű viszonyok megkülönböztetése az élet szinte minden területén, ezért bizonyos elméletekben elfogadottá vált a „polgári társadalom és politikai állam” fogalmi kettősségéről való beszéd.

E hagyomány a skót felvilágosodás egyes képviselőinek, így Adam Fergusonnak, Adam Smithnek és John Millarnak a „polgári társadalom” (*civil society*) fogalmát tisztázó elméleteivel kezdődött, a klasszikus német filozófia, mindenekelőtt Georg F. W. Hegel jog- és államfilozófiájával folytatódott, aki e társadalmat (*bürgerliche Gesellschaft*) közvetlen kapcsolatba hozta az állammal; s végül Karl Marx történelemfilozófiájában teljesedett ki, aki saját társadalmelméletének kontextusába helyezte azok gazdasági alapját és történelmi dinamikáját.<sup>75</sup> Ez utóbbi néhány összefüggése a marxizmussal kapcsolatos polémiák ellenére is

<sup>74</sup> A „polgári társadalom” kifejezés roppant sokféle értelemben használatos. Gyakran a gazdasági viszonyokhoz közvetlenül kötődő életszférák körét jelenti, máskor pedig úgy értelmezik, mint ami a társadalom nem-politikai területeit foglalja magában, mely egyes értelmezések szerint szemben áll az állammal, másokban kívül esik az élet közhatalom által befolyásolható területein. De jelenti ez a fogalom a szociológiai értelemben vett társadalmi szerkezetet, például az ellentétes érdekű osztályok és rétegek viszonyát, amennyiben az még nem kapott politikai kifejeződést, a társadalom politikamentes intézményeit, így az egyesületek, a közösségi célokért is tevékenykedő ún. non-profit szervezetek világát (civil társadalom), vagy a politizálással nem foglalkozó magánemberek körét. Gyakran e fogalommal utalunk a magánjellegű szabadságok világára, és azokra a határookra is, amelyek az állami-politikai tevékenység korlátait jelentik, márha vannak ilyenek. Lásd ehhez Arato, A. – Cohen J.: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass., MIT Press, Studies in contemporary German social thought, 1992; Keane, J.: *Democracy and Civil Society*. London, Verso, 1988; Seligman, Adam B.: *A civil társadalom eszméje*. Budapest, Kává, 1997., valamint *Civil társadalom. Elmélet és gyakorlat*. Szerk.: Szabó Máté. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.

<sup>75</sup> A skót felvilágosodás szerzői kapcsán lásd Ferguson, A.: *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh–London, Kincaid & Bell – Millar & Caddell, 1767; mai kiadásban: Cambridge, Cambridge University Press, 1996. A magyar nyelven is megjelent írásokból lásd *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. Lásd továbbá Hegel G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai*.

széles körben elterjedt – azok körében is, akik nem tartoznak a marxista hagyományhoz, vagy szívesen bírálják annak egyik-másik tételét.

A polgári társadalom – mely a társadalomszerveződés egy sajátos módját jelenti – annyiban „modern” jelenség, hogy a középkori városi társadalmakból keletkezett és a gazdálkodás kapitalista rendszeréhez kötődik. A társadalmak időben változó jellegét hangsúlyozó skót gondolkodók például az újkor hajnalán azt állították, hogy a fejlődés négy, egymást követő – szerintük a létfenntartás sajátos módja szerint különböző – korszakában (vadászó, pásztorkodó, mezőgazdasági és kereskedői) a negyedik a polgári társadalom. Innen csak egy lépés volt annak megfogalmazása, hogy e fejlődés egyes korszakait, a gazdálkodás különös módján túl a tulajdon sajátos formája is jellemzi, s hogy a polgári társadalom alapja – amint arra a Hegel által kifejtetteket továbbgondolva Marx rámutatott – a polgári magántulajdon. Ennek legfőbb jellemzője – szemben az ókori vagy a középkori tulajdonformákkal –, hogy mentes a politikai feltételektől: a tulajdonosoknak, ahhoz, hogy tulajdonosok legyenek, nem feltétlenül kell valamely politikai közösséghez tartoznia. Ahhoz, hogy valaki magántulajdonos legyen eszerint a kapitalizmus előtti társadalmakban egy politikai közösség, például egy polisz vagy valamely középkori rend tagjának kellett lennie. Ez az újkor elején a nyugati társadalmakban megszűnt: a polgárnak nem kellett közvetlenül politikai státusszal rendelkeznie vagy politikai tevékenységet folytatnia ahhoz, hogy tulajdona lehessen. Ennek indoka, hogy a polgári magántulajdonra épülő gazdasági rendszerben, közismert nevén a kapitalizmusban, a gazdálkodás alanyaira csak gazdasági kényszerek hatnak, s tipikus esetben – miközben persze a személytelen gazdasági kényszerektől nem menekülhet – személyesen senkit sem kényszerítenek arra, hogy valamit tegyen, vagy ne tegyen, például hogy dolgozzon vagy ne. Az ilyen kényszerek legfeljebb egy személytelen gazdasági rend törvényszerűségei. A polgári magántulajdon – mely lehet igen változatos formát öltő tőketulajdon, lehet munkaerő-tulajdon, de megjelenhet a gazdaságilag értékesíthető javak más formában, például tudásként vagy forgalomképes információként is – a piactudományra épülő szabad piaci rendben szabadon értékesíthető, és a piaci rend jellegétől is függően értéket teremt. A polgári társadalmat, mivel tehát alapjainál a javak termelésének és elosztásának tőkés formái állnak, kapitalizmusnak<sup>76</sup> is mondják.

E több száz éve fennálló, folyamatosan változó társadalmi és politikai rendszert százak és ezrek elemezték már, de még a legalapvetőbb kérdéseit illetően sem alakult ki átfogó egyetértés. Az elméleti viták részint keletkezésével,<sup>77</sup> részint működésmódjával kapcsolatosak,

---

*A természetjog és államtudomány vázlat.* Budapest, Akadémiai, 1971. Marx, Karl: *A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája és A zsidókérdéshez.* Budapest, Kossuth, 1957. (Marx és Engels Művei sorozat, a továbbiakban MEM, 1.) 349–377. Más szerzők műveiből szemelvények: *The Civil Society Reader.* Szerk.: Foley, Michael W – Hodgkinson, Virginia Ann. Hanover, NH, Un. Pr. of New England [for] Tufts University, 2003. Lásd még Farkas János László: Civil, polgári, burzsoá. In: *Virtuális egyetem Magyarországon.* Szerk.: Nyíri Kristóf. Budapest, Typotex, 2003. 377–388.

<sup>76</sup> Közismert, hogy a német *Kapital* (tőke) szó alapján megalkotott *kapitalizmus*-fogalmat egy francia szocialista, Louis Blanc használta először mai értelemben, 1850-ben, de a tudományos életben széles körben csak a XX. század elején terjedt el, elsősorban Werner Sombart átfogó elemzésének hatására. Vö. Sombart, W.: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart.* München, D&H, 1902, bővítve: 1916, harmadik kötete: 1927; angolul (rövidítve): *Economic Life in the Modern Age.* New Brunswick, Transaction, 2001. Kevésbé ismert, hogy Karl Marx műveiben – bár főművének címe (*Das Capital*, 1867, 1885) egyesek számára mást sugall – a kifejezés ritkán szerepel ebben az átfogó, egy társadalmi rendszerre utaló értelemben, s a kapitalizmus fogalmát a marxisták is csak a XX. században kezdték szélesebb körben használni.

<sup>77</sup> A kapitalizmus keletkezését illetően három jellegzetes álláspont létezik: Karl Marx, Max Weber és Werner Sombart elméletei. Marx szerint az a „termelőknél és a termelési eszközöknek a történelmi elválasztási folyamata” – a skót Adam Smith kategóriáját használva: az „eredeti tőkefelhalmozás” – során, lényegében személytelen gazdasági folyamatok eredményeként alakult ki, „történelmi szükségszerűséggel”. Lásd Marx, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata* (1867, 2. és 3. kötet: 1885, 1894, tervezett 4. kötet töredékei: *Értéktöbblet-elméletek*). Budapest, Kossuth, 1967. és 1976. (MEM 23. és MEM 26) 24. fejezet. Weber ezzel szemben úgy látta,

ideértve e működés gazdasági természetét,<sup>78</sup> társadalmi és politikai következményeit, értékteremtő és értékromboló jellegét, valamint jelenlegi kiterjedtségét<sup>79</sup> is. Folyamatos viták tárgya persze jövőbeli lehetőségeinek megítélése is, amennyiben a fogalmat általában kiterjesztik (monopol-, majd állammonopolista kapitalizmus, államkapitalizmus, globális kapitalizmus), mert a tapasztalat szerint bizonyos formái, így elsősorban a bérmunkára épülő gazdaság a világ minden lakott kontinensén elterjedt, s miközben e formák jelentősen eltérnek egymástól, világrendszerre szerveződött.<sup>80</sup>

Ezen elméleti kiindulópontok háttére előtt tűnik fel a három jelzett állam-fogalom. A *tőkésállam* a régi marxista ideológiában s az arra épülő kelet-európai szocialista elméletekben, valamint a XX. századi ún. nyugati újmarxizmusban használt kifejezés, mely az államot fogalmilag és idődimenzióját illetően is a kapitalista társadalom valamely vagy minden (mindenekelőtt pedig az éppen aktuális) korszakához köti.<sup>81</sup> A jelzős szerkezet tartalmilag egy osztály, az ún. tőkésosztály érdekeinek politikai és jogi eszközökkel való érvényesítésére utal – amit persze meglehetősen nehéz összeegyeztetni a XX. század második felét jellemző nyugati alkotmányos demokráciák gyakorlatával. A marxisták szerint az ilyen állam vagy közvetlenül szolgálja a tőkés érdekeket, s ez esetben – a Kommunista Kiáltvány kifejezését használva – az a „tőkés intézőbizottsága”, vagy közvetve, ti. azáltal, hogy a tőkés gazdálkodás jogi és politikai feltételeit biztosítja. Ez utóbbi esetben azok érdekeit szolgálja, akik az adott viszonyok között kedvezőbb helyzetben vannak; például tőke-, és nem munkaerő-tulajdonnal rendelkeznek, jobb piaci értékesülési esélyt ígérő, korszerűbb tudással bírnak, és így tovább. Az előbbi esetben a tőkésállam lényege szerint – ahogy a marxisták régen mondták –

---

hogy a modern kapitalizmus létrejöttében kulturális, vallási és politikai tényezők is szerepet játszottak: így a protestantizmus, s azon belül a kálvinista valláseskölcs, valamint a merkantilista gazdaságpolitika és a római jog recipiálása. Vö. Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. és uő *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK. 1979., különösen 4. fejezet: „A modern kapitalizmus kialakulása”, 223–269., és 8. alfejezetének egyes részei: („A racionális állam”, 269–293.). Végül, Sombart – később az antiszemita kapitalizmus-kritika által felhasznált – álláspontja szerint a kapitalizmust elsősorban a kereskedelmi tőke alakította ki, s e folyamatban döntő szerepük volt a kereskedelemhez értő, ilyen jellegű tőkét felhalmozó, a középkori céhekbe azonban sosem befogadott zsidó kereskedőknek. Lásd Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Lipcse, Duncker und Humblot, 1911.

<sup>78</sup> E tekintetben a kapitalizmust egyesek a profitra irányuló gazdálkodással, mások a piacgazdasággal és az ártermelő gazdálkodással, ezen belül pedig bérmunkával kapcsolják össze, amikor is a javakat mint árukat „áruból vásárolt javak” révén állítják elő, ideértve a munkaerőt is, és – az értéktöbblet-termelés gondolatának kiegészítésével – a kizsákmányolás sajátos módját látják benne. Ez utóbbi része az a marxisták által vallott, mások által kételyel fogadott gondolat, hogy a munkaerő-áru több értéket állít elő, mint amennyiért megveszik, s ezzel a gazdasági folyamatok társadalmi következményekhez is vezetnek. Lásd ezekről Szigeti Péter: *Kapitalizmus-fogalmak és a tőkés termelési mód elmélete*. Budapest, Esmélet: Melléklet 115., 29. évf. 2017/3. sz. 1–57.

<sup>79</sup> Lásd ehhez Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.

<sup>80</sup> Wallerstein, Immanuel: Capitalism as an Essential Concept to understand Modernity. *Capitalism. The Reemergence of a Historical Concept*. Szerk.: Kocka, Jürgen – Linden, Marcer van der. London, Bloomsbury, 2016. 187–205. Az „államkapitalizmus” (meglehetősen elentmondásos, sőt zavaros) fogalmához lásd Pollock, Friedrich: Staatskapitalismus. In: *Wirtschaft, Recht und Staat im Nationalsozialismus. Analysen des Instituts für Sozialforschung, 1939–1942*. Szerk. Dubiel, H. – Söllner, A. L. R. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1981. 11–128.

<sup>81</sup> Lásd e tekintetben Friedrich Engels késői műveit, például az ún. *Anti-Dühringet*, és rövidebb írásait (A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete és Karl Marx temetése; MEM 19. k.), valamint Vlagyimir Iljics Lenin szövegeit, mindenekelőtt az *Állam és forradalom* című vitairatot (Budapest, Kossuth, 1965. LÖM 33. k.). Ezek hatástörténetét illetően lásd Elbe, Ingo: Staat der Kapitalisten oder Staat des Kapitals? Rezeptionslinien von Engels' Staatsbegriff im 20. Jahrhundert. In: „...ins Museum der Altertümer.” *Staatstheorie und Staatskritik bei Friedrich Engels*. Szerk.: Salzborn, Samuel. Baden-Baden, Nomos, 2012. A magyar szakirodalomból lásd továbbá Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1992. 104–117., a nyugati marxizmus képviselőitől Poulantzas, Nicos: *Staatstheorie*. Hamburg, VSA Verlag, 2002 (eredetileg Párizs, Presses universitaires de France, 1977) különösen 157–170.

osztálydiktatúra (amin alighanem azt értették, hogy szükséges esetben nem-demokratikus formát is öltő politikai osztályuralom), míg az utóbbiban politikai formáját illetően akár demokratikus is lehet. Így felfogva a kifejezés a marxista történelemfilozófia sodorvonalán értelmezhető, és csakis azon belül jelentéssel bíró történeti államtípust jelent.

A *polgári állam* –, mely ma már a marxista hagyománytól függetlenül is széles körben használt terminus – egy korszakra, a polgári korra utaló kategória, amelyben nyilvánvalóan az állam is polgári jellegű. A polgári átalakulás során vagy polgári forradalmak után – mondják például ma már a középiskolai történelemórán – polgári államok jönnek létre. Hát ez természetes – gondolhatjuk –, miként az is, hogy az ilyen állam „modern”.<sup>82</sup> A „polgári” jelzőn államelméleti vonatkozásban két dolgot szokás érteni. Részben azt, hogy az állam nem lépi túl azokat a határokat, amelyeket az elsősorban a magántulajdonra épülő gazdasági és társadalmi rend kijelöl számára; például nem államosítja a gazdasági élet fontos szektorait, s ha redisztribúciós politikát folytat is, a nemzeti jövedelem nagyobb részét akkor is magántulajdonnak kedvező piaci folyamatok révén hagyja elosztani. Egy ilyen társadalmi és állami rendnek jellegzetes szerkezeti konstrukciói vannak, mint amilyen például a tulajdon és a politika, a gazdaság és az állam, a magánélet és a közélet, a magánjog és a közjog<sup>83</sup> szerepének, hatókörének és működési mechanizmusainak az elválasztása. Ezek mögött történelemfilozófiai értelemben a polgár (mint tulajdonos) és az állampolgár (mint jogok birtokosa) – másként: a *bourgeois* és a *citoyen* – elvi (akár ugyanazon személyen belüli) elválasztottsága áll, amiről a kategória használói szívesen megfeledkeznek. A kifejezés másrészt arra utal, hogy az ilyen államban megvannak a nyugat-európai fejlődés újkori, azaz kapitalista korszakában kialakult intézményi megoldások; így az államhatalmi ágak elválasztása, a független bírósági rendszer, képviselőlet és a parlamentarizmus, többpártrendszer és politikai váltógazdálkodás, és így tovább.

A legbonyolultabbnak tűnő jelentéssel a *politikai állam* terminus bír, melyet a rendszerint a polgári társadalom relációs fogalmaként használnak, gyakran idézőjelek között, amivel e fogalmak speciális jellegét és kifejtetlen mellékjelentéseit érzékeltetik.<sup>84</sup> A „politikai állam” kifejezés pusztán arra utal, hogy a hegeli és marxi elmélet szerint a politikai funkciókat (irányítás, normaalkotás, jogérvényesítés, stb.) –, melyek a középkorban felfogásuk szerint mintegy „szétfolytak” a társadalomban, azaz a hűbéri hierarchia különböző pontjain jelentek meg, s lokálisan szerveződtek, legfeljebb alkalmilag koncentrálnak például a rendek gyűlésein – a modern államban összevonták és egy egységes államszervezetben koncentrálták. A politikai funkciókat tehát a modern állam gyakorolja, a magántulajdonra épülő gazdaság és általában a polgári társadalom pedig mentesítve van e funkciók ellátásától. A tőkések közvetlenül nem kormányoznak, mert lehetnek és vannak megbízottjaik. Elválík egymástól a gazdasági uralom és a politikai hatalom.

<sup>82</sup> Érdekes csengése van például annak a szóhasználatnak, amikor egy *Polgári Szemle* című lap a modern (s nem a polgári) államokról szóló cikket jelentet meg, melyben az ún. klasszikus kapitalizmus korszaka „korlátok nélküli szabad versenyű piacgazdaságként” (s nem kapitalizmusként) jelenik meg; vö. Szaniszló Krisztián: A modern államok kialakulása. *Polgári Szemle*, 2010/4. sz.

<sup>83</sup> Lásd erről (nem marxista aspektusból) néhány magyar jogász emlékezetes elemzéseit. Így Búza László: A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése (előadás) és Moór Gyula: Az állam joga és a magánosok joga (reflexiók Buza László előadásához). *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának Értekezései* [Kolozsvár] 1943. 2. sz. 3–19. és 29–40., **Tomcsányi Móric**: Közjog – magánjog. *Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből*. 1944. 6/2. sz.; Jakab András: Közjog, magánjog, polgári jog- a dogmatikatörténet Próteuszai és az Ptk. tervezete. *Állam- és Jogtudomány*. 48 évf. 2007/1. 25., Nochtá Tibor: A magánjog és a közjog viszonyáról az új Ptk. alapján is. *Jogtudományi Közlöny*. 71. évf. 2016/10. sz. 481–490.

<sup>84</sup> A témával kapcsolatos szakirodalomból lásd Papp Zsolt: Polgári társadalom és politikai állam. In: *Politika és politikatudomány*. Szerk.: Bihari Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. 188–222.; Szabó Máté: „Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft”. A polgári társadalom és a politikai állam problémái a politikai gondolkodás történetében. *Magyar Filozófiai Szemle*. 24. évf. 1980/4. 447–472.



E kategóriák azért is voltak egy időben nálunk, Magyarországon, főleg a marxista terminusokat alkalmazó társadalomtudományban és azok környékén igen népszerűek, mert a „polgári társadalom – politikai állam elválása” fogalompárral plasztikusan és lényegretörően lehetett leírni a XIX. századi, lényegében liberális közegben létezett nyugati-európai társadalmak és jogrendszerek fejlődésének legfőbb tendenciáit, ideértve a közjog és magánjog viszonyát, valamint a magánautonómia és a polgári jog jellemzőit is. Ott ugyanis az adott korban valóban elvált egymástól (bár sosem teljesen, de a lehető legnagyobb mértékben) a gazdaság és a politika, érvényesült a magánautonómia, virágzott a klasszikus civiljog és az állam szabadon hagyta érvényesülni a gazdasági versenyt – a gyakori gazdasági válságok és szociális-erkölcsi fiaskók (például a gyermekmunka alkalmazása, stb.) ellenére is. A fogalompár annak ellenére is tárgyyszerű leírása volt a nyugati történelmi tendenciáknak, hogy Közép- és Kelet-Európában – a modernizáló és fejlesztő államok világában – sosem vált el az ottanihoz hasonló módon és mértékben a gazdaság és a politika, vagy a polgári társadalom és a politikai állam, s a XX. században a Nyugat is felszámolta ezt a nagymértékű elválasztottságot: megteremtve az intervenciót, majd szociális-jóléti államot, privatizálta a közjogot, publicizálta (közjogiasította) a magánjogot és így tovább.

#### IV.2. A modern állam és a „legitim fizikai kényszer monopóliuma”

A fentiekől jelentősen eltérő módon és különböző végeredménnyel teoretizálta a modern államot Max Weber (akit az ideológiai folklórban egyébként alkalmasint a „burzsoázia Marxának” is neveztek). A modern államot ő egyfelől (az általa kidolgozott ún. megértő szociológia részeként) a racionalitással hozta kapcsolatba, másfelől (leíró szociológiájában) politikai üzemként definiálta. Elszórt megjegyzéseit „egybeolvasva”, elméletéből az állam úgy lép elénk, mint üzemként működő uralmi szervezet, mely egy adott területen érvényes igazgatási és jogrend keretei között politikai jellegű, e jelleget illetően azonban csak az alkalmazott eszközre, az erőszakra tekintettel meghatározható tevékenységet végez. E tekintetben leglényegesebb tulajdonsága az, hogy a legitim fizikai kényszer monopóliumával rendelkezik. „[A]z üzemként működő politikai intézményt – fogalmazott Weber – államnak nevezzük, ha és amennyiben igazgatási csoportja a rend érvényre juttatásában eredményesen alkalmazza a legitim fizikai kényszer monopóliumát”.<sup>85</sup>

A modern állam mindenekelőtt *racionalis* állam.<sup>86</sup> A racionalitás sokjelentésű szó: jelenti egy dolog, cselekvés vagy választás ésszerű, értelmes és célszerű voltát, de – főleg közgazdászok számára (márpedig Weber jogász-közgazdász képzettségű volt) – utal valaminek a következetességére, a józan gondolkodás alapján való kiszámíthatóságára is, valamint – történelmi perspektívában – az ismeretekhez való viszonyra, s ebben a tekintetben a(z ő különös kifejezésével jelezve a dolgot) „világ varázslat alóli feloldására” is.<sup>87</sup> Állam- és politikaelméletében a racionalitás több egymással összefüggő fogalom részeként is megjelent:

<sup>85</sup> Weber: *Gazdaság és társadalom. id. kiad.* 78. A modern állam weberi koncepcióról áttekintő-összegző jelleggel lásd Anter, Andreas: *Max Weber's Theory of the Modern State. Origins, Structure and Significance.* Ford.: Keith Tribe. London, Palgrave Macmillan, 2014. (eredetileg németül: *Max Webers Theorie des modernen Staates. Herkunft, Struktur, Bedeutung.* Berlin, Duncker und Humblot, 1996).

<sup>86</sup> *Ugyanott*, 77–78. Lásd ezzel kapcsolatban még Weber, M.: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok.* Budapest, KJK. 1970. 368–461. és uő: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, KJK. 1979. 269–273.

<sup>87</sup> Lásd ezzel kapcsolatban Szelényi Iván: *Varázstalanítás. Jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. Holmi.* 26. évf. 2014/11. sz. 1395–1405., Nagy Benedek: *Racionalitás a közgazdaságtanban.* In: *Tanulmányok Lengyel Imre professzor 60. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Lukovics Miklós. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar, 2014. 131–142., Cs. Kiss Lajos: *A világ varázstalanodása és az abszurd keletkezése.* In: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása.* Budapest, Napvilág, Kiadó, 1999. 93–117.

így az uralom egyik ideáltípusaként (racionális uralomként, műveinek egyes helyein: racionális-legális uralomként) és a kiszámíthatóan működő modern állam<sup>88</sup> jellemzőjeként.

A racionális uralom ideáltípusának az alapja szerinte az, hogy aki engedelmeskedik, az úgy gondolja: ezt nem egy személy, hanem egy személytelen, normatív rend irányában teszi. Mindig szívesebben engedelmeskedünk a jognak, mint egy konkrét személy parancsainak. Az ilyen uralom azonban nem az általában vett jogra épül, hanem az európai – megfogalmazásában: „a nyugati” – jogfejlődés során tendenciaszerűen előálló racionális jogra. A weberi jogszociológia egyik gyakran visszatérő dallama, hogy a modern európai jog formális-racionális jellegű.<sup>89</sup> Elmélete szerint minden uralmi típushoz kapcsolódik egy jellegzetes igazgatási szervezet – a racionális uralomhoz tartozó igazgatási apparátus a bürokratikus szervezet.

Működését illetően a racionális állam kiszámítható állam, melynek tevékenysége előre jelezhető. Azért az, mert egyfelől a racionális jogrendszeren, másfelől az ezt alkalmazni képes „szakigazgatásra kiképzett hivatalnokseregen”, vagyis a bürokrácián alapul. Igazgatási kara társadalomtörténeti értelemben a későközépkorra, illetőleg koraújkorra datált „politikai kisajátítási folyamat” során alakult ki, s az írni-olvasni tudó papokból, a humanista műveltségű irodalmárokból, az udvari nemességből, „a kismemességet és a városi járadékos réteget átfogó, gentrynek nevezett patríciátusból”, valamint (elsősorban az európai kontinensen) az egyetemet végzett jogászokból rekrutálódott.<sup>90</sup> Az állam kiszámítható működését – hangsúlyozta többször is – a kalkulálható jog tette lehetővé. A kalkulálható, működésében előre jelezhető jog kialakulása pedig a tőkés gazdálkodással függött össze: a kapitalizmusnak ugyanis szerinte „olyan jogra van szüksége, melynek működése körülbelül ugyanúgy kiszámítható, mint egy gépé; rituális-vallásos és mágikus szempontok nem játszhatnak [benne] szerepet.” Ez azért van így – fejtegette –, mert „a modern tőkés üzem belsőleg elsősorban a kalkuláción alapul. Létezéséhez olyan igazságszolgáltatásra és igazgatásra van szüksége, amelynek működése legalábbis elvileg szilárd egyetemes normák szerint, ugyanolyan racionálisan kiszámítható, ahogyan egy gép előrelátható teljesítményét számítjuk ki.” A kapitalizmus „nem törődhet bele abba, amit a népszerű szóhasználat »kádi-igazságszolgáltatásnak« nevez – amikor ti. a bíró aszerint oszt igazságot, hogy a konkrét esetben személy szerint mit érez helyesnek, vagy más irracionális jogszolgáltatási eszközökhöz és elvekhez igazodik, amivel pedig a múltban mindenütt találkozunk, keleten pedig még ma is.” Mivel a modern állam ilyen jogra épül, maga is kiszámítható. A kiszámítható jog viszonyai között ugyanis az állam tisztviselőinek tevékenységét többnyire előre „ki lehet kalkulálni” és előre lehet jelezni. Ahogy a mérnök feladata az, hogy a tervezés során kiszámítsa egy gép működését, a közgazdászé az, hogy kiszámítsa egy vállalkozás várható profitját, úgy a jogásznak valamely magatartás, esemény vagy döntés várható jogi következményét kell kikalkulálnia. A bíró például a modern jog keretei között működve – fogalmazott ironikusan – „többé-kevésbé paragrafus-automata, akibe fent bedobják az aktákat a költségekkel és illetékekkel, s lent kijön belőle az ítélet a többé-kevésbé helytálló indokolással; akinek működése tehát nagyjából kiszámítható ...” A modern állam kialakulásának folyamata – állította – „párhuzamos azzal, ahogyan a tőkés üzem fejlődött ki az önálló termelők fokozatos kisajátítása révén.”

<sup>88</sup> Lásd például Weber, M.: Gazdaság és társadalom, *id. kiad.* IX. fejezet: Az uralom szociológiája. A racionális állam keletkezése, valamint A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. In: Állam, politika, tudomány. *id. kiad.* (1970), 368–405.

<sup>89</sup> A jogot Weber a *formális-materiális* és *racionális-irracionális* „tengelyek” mentén tartotta jellemezhetőnek, s – egyfelől a jogalkotást és a „jogtalálást”, másfelől a jogalkalmazást figyelembe véve – négy ideáltípusát alkotta meg: a *formálisan racionális* és a *formálisan irracionális*, valamint a *materiálisan racionális* és a *materiálisan irracionális* jogot. Lásd erről Peschka Vilmos: *Max Weber jogszociológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1979. és Szigeti Péter: Max Weber jogfejlődési magyarázata: a jog varázslat alóli felszabadulása. *Jogelméleti Szemle*. 2001/1. sz.

<sup>90</sup> A modern állam weberi archaeológiájáról lásd Anter, A.: *i.m.* (2014), 149–194.

Ezért aztán elmélete alapján az is nyilvánvaló, hogy a modern állam értékelése elkerülhetetlenül és szinte szétválaszthatatlanul összefügg a modern kapitalizmus értékelésével,<sup>91</sup> amennyiben a két jelenség megítélésének valamennyire szinkronban, de legalábbis összhangban kell lennie egymással – bár kétségtelen, hogy mind a szinkronitásnak, mind az összhangnak számos olyan formája van, amiben valamilyen kontrapunktnek is helye lehet. Ennek idődimenzióját az általa kedvelt profetikus jóslatok nyelvén így fogalmazta meg: „a zárt nemzeti állam biztosítja a kapitalizmus fennmaradásának esélyeit; vagyis, amíg ez az állam át nem adja a helyét valamilyen világbirodalomnak, a kapitalizmus is fenn fog maradni”. Aki akár az egyik, akár a másik, esetleg mindkét jelenségnek inkább a fonákját érzi, semmint az előnyeit (s Weberhez hasonlóan nem szívesen gondol jelentős átalakulásuk lehetőségére), annak e gondolat mérlegelésekor az adhat némi vigaszt, hogy az ilyen és ehhez hasonló weberi próféciák egy része elhamarkodottnak bizonyult. Voltak persze olyan próféciái is, amelyek „bejöttek” neki.

A weberi államfogalom legnagyobb hatást kiváltó eleme az állam politikai jellegének meghatározásával áll összefüggésben. A politikai jelleget előtte, illetőleg az ő korában igen gyakran vagy a társadalmi konfliktusokkal összefüggésben határozták meg, az állami funkcióterületekhez kötötték, vagy valamilyen célra irányultságként fogták fel. Ezzel szemben ő azt hangsúlyozta, hogy „egy politikai szervezetet nem lehet – még az »államot« sem lehet – a szervezeti cselekvés *céljainak* megadásával definiálni”. Azért nem, mert – mint oly híresen mondta – „alig van olyan feladat, amelyet politikai szervezet ekkor vagy akkor ne próbált volna még megoldani, de olyan sincs, amelyről elmondhatnánk, hogy mindenkor jellemezte volna azokat a szervezeteket, amelyeket politikainak, ma államnak nevezünk, illetve amelyek történetileg a modern állam előfutárai voltak, s még kevésbé van olyan feladat, amelyről azt mondhatnánk, hogy mindig kizárólag ezeknek a szervezeteknek a feladatkörébe tartozott”.<sup>92</sup> E megállapítás második fordulata az államcélokról alkotott elméletek függvényében természetesen vitatható. A céloknak ráadásul az állam vonatkozásában jóval nagyobb szerepe lehet, mint azt Weber feltételezte; egyes gondolkodók, például Georg Jellinek az államot csakis céltani (teleológiai) alapon, az emberek céljára tekintettel gondolták pontosan meghatározhatónak. Ennek ellenére a weberi gondolat legalábbis elgondolkodtató. Az államcélokról szóló szokásos elméletekkel szemben ő úgy vélte, hogy „egy szervezet »politikai jellegét« csakis annak a – bizonyos körülmények között öncéllá terebélyesedő – *eszköznek* a segítségével lehet definiálni, amely ugyan nem csak a politikai szervezet sajátja, de amely kétségkívül jellemző rá, és – mint a politikai szervezet lényegéhez tartozó – nélkülözhetetlen [létezéséhez]: ti. az erőszak eszközének segítségével”.<sup>93</sup> Az erőszak – tette hozzá – természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem a rá jellemző sajátos eszköz.

Az erőszak, sőt a jogszerűnek gondolt erőszak lehetősége a modern kor előtt nem csupán az államinak tekinthető jelenségeket jellemezte. Szerepet játszott a gazdálkodásban és az élet számos más területén is; a céhek elöljárói például „fenyítési joggal” rendelkeztek a szervezet bizonyos tagjai felett, jogosan alkalmazott erőszakot a családfő „háznépe” tagjaival szemben, sőt még az egyetemeknek is jogában állt, hogy szabadság-megvonással kényszerítsék hallgatóikat bizonyos szabályok betartására. A középkorban szinte mindenki alkalmazhatott

<sup>91</sup> A kapitalizmus vonatkozásában „modern” jelző arra utal, hogy Weber fogalomrendszere alapján az ókorban is létezett pénztőkén alapuló kapitalista gazdálkodás, a modern kapitalizmus azonban ettől mind gazdasági tartalmában, mind kulturálisan különbözött.

<sup>92</sup> Ugyanígy: „A táplálékról való gondoskodástól a művészetpártolásig nincs olyan cél, amelyet politikai szervezetek alkalomadtán ne követtek volna. De olyan cél sincs – a személyes biztonság garantálásától a jogszolgáltatásig – amelyet minden politikai szervezet követett volna”. Lásd Max Weber: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 156–157. A „politikai” weberi értelmezéséről lásd Anter, A.: *i.m.* (2014), 39–45.

<sup>93</sup> *Ugyanott*.

erőszakot, aki fegyverviselési joggal rendelkezett. A modern állam sikeresen magához vonta az erőszak-alkalmazás jogát és monopolizálta azt. Általánosan elfogadottá vált, hogy a modern államban kizárólag az állam alkalmazhat jogosan erőszakot. Ez azt jelenti: társadalmi méretekben az állam rendelkezik a jogszerű (legális) fizikai kényszerítés monopóliumával. Az állam és a legitim fizikai kényszer monopóliumának e szoros kapcsolata a XX. század folyamán teljesen áthatotta az *alkotmányosság* eszméjét is, s elfogadottá vált, hogy politikai pártok nem alapíthatnak és nem tarthatnak fenn jogszerűen rohamcsapatokat, védelmi kommandókat, ilyen-olyan őrségeket vagy gárdákat (viseljenek bár fekete, szürke, barna vagy kék egyenruhát, szolgáljanak bármilyen érdekeket, vöröseként vagy másoként), s mivel azok nem állami szervek, jogszerűen nem alkalmazhatnak erőszakot. Ez arra a weberi tételre megy vissza, hogy a modern időkben „...az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának.”<sup>94</sup>

Az állam weberi fogalma tehát, mint látható, nem utal arra, hogy a fizikai kényszer milyen feltételek megléte esetén tekinthető jogszerűnek. Pontosabban: amint az a legitimitásról adott magyarázatából tudható, e kérdést is a ténytérületek alapján – az ún. értékmentes szociológia szempontjából (tartalmi értelemben vett normatív követelmények jelzése nélkül) – válaszolta meg. Egyszerűbben fogalmazva: szociológiai államfogalma nem adta meg azokat a kritériumokat, amelyek alapján az egyik ember egy másikkal szemben, vagy maga az állam polgáraival szemben jogszerűen erőszakot alkalmazhat. Feltehetőleg úgy vélte: e feltételeket egy értékek iránt elkötelezett jogi vagy politikai elmélet keretében lehet kidolgozni. Az előbbi, azaz egy erkölcsi rend érvényessége mellett elkötelezett jogelmélet például abból indulhat ki – teszem hozzá –, hogy az egyik ember másikkal szembeni erőszak-alkalmazását csakis jogainak védelme, vagy általánosabban: a jogok védelme igazolhatja. Az utóbbi a kényszer-alkalmazás politikai erkölcsökben foglalt feltételeit keresi. Ez azt jelenti, hogy az állam Weber által fejtegetett szociológiai fogalma nem szükségképpen tartalmazott – tartsuk e tényt akár dicséretesnek, akár bírálandónak – etikai elemeket. Ez kétségtelenül korlátja, sőt, gyengéje is, ami bírálhatóvá teszi. Vagy inkább mondjuk úgy: ez az az ár, amit Weber az objektivitás látszata érdekében fizetett, s amit a weberianus gondolkodók fizetnek ma is ezért a látszatért.

## V. A modern állam mint nemzetállam

A modern állam jellemzőinek kifejtésekor a sor végére hagytam azt a kézenfekvőnek tűnő magyarázatot, amely abból következik, hogy ennek az államnak egy viszonylag pontosan körülírható változata az elmúlt két és fél évszázadban nemzetállamként szerveződött meg. Ennek a széles körben elterjedt, egyértelműnek tűnő tételnek a jelentése és a modern állam szempontjából vett relevanciája távolról sem olyan egyértelmű, amint az első pillantásra tűnik.

### V.1. Nemzet és nemzetállam

A nemzetállam fogalmának értelmezéséhez mindenképpel a nemzetét és az etnikumét kell tisztázni, ami – ha lehetséges egyáltalán – önálló kötetet igényelne, majd a nacionalizmusét,

<sup>94</sup> Weber: *Tanulmányok, id. kiad.* 1998. 157. Nincs itt mód annak vizsgálatára, hogy milyen következményekkel jár az, amikor a neoliberais gazdaságpolitika következtében az egyre több területről visszavonuló állam lemond polgárainak és javaiknak a védelméről, s azt egyfelől a vagyonosok által fenntartható „magánhadsergeknek” („örzövédő vállalkozásoknak” és hasonlóknak), másfelől a kerítésbe áramot vezető szerencsétlen szegény örülteknek engedi át. Jelzem azonban, Weber nem ezt az esetet teoretizálta. Ugyancsak nem érintettem itt, hogy miként tárgyalta a modern állam és a modern politika összefüggéseit (lásd erről a „A politika mint hivatás” című előadását), valamint a „racionális állam” összefüggését a modern politikai pártokkal és parlamentekkel. Ez utóbbiról lásd „A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek” című szövegrészletét; Weber: *Állam Politika Tudomány, id. kiad.* (1970). 368–461.

ami további köteteket tenne ki, végül pedig az államét, amivel pedig egész könyvtárakat szoktak megtölteni. Mivel ez az út így nem járható, egy ilyen komplex kérdéskörben az előkérdések kapcsán csak inspiratív megjegyzéseket tehetünk.

A nemzet fogalmát már a középkori politikai gondolkodás is ismerte, amikor is a *natio* valakinek egy tartományhoz való kötődésére („tartományi nemzet”),<sup>95</sup> valamely rendhez való tartozásra („rendi nemzet”),<sup>96</sup> vagy egy szűkebb, jól körülírható származás-közösségre („nemzetség”) utalhatott.<sup>97</sup> Szemléletesen összegezte e nemzetfelfogásokat a magyar történelem vonatkozásában Szűcs Jenő. „A középkori, sőt a XVIII. század előtti Magyarországon a ’nemzet’ háromféle fogalma (és valósága) élt egymás mellett. – írta – ’Magyarnak’ (*Hungarus*), fogalmilag tehát a *gens Hungarica* részének számított egyfelől mindenki, aki a *regnum Hungariae* alattvalója volt. Másfelől a szemlélet fogalmilag világosan elismerte mindazok külön identitását is, akik ’nemzetük’, azaz eredetük szerint (*natione*), valamint nyelvükben és ’szokásaikban’ (*lingua et moribus*) csoportként elkülönültek; a szemlélettől tehát éppen nem volt idegen az sem, amit ma etnikai identitásnak mondunk. Az igazi értéknek azonban az számított, ha valaki egy harmadikfajta ’nemzethez’ számított: a nem egyszerűen területi-alattvalói, nem is nyelvi-kulturális, hanem rendi-korporatív értelemben szerveződő *natio Hungarica* kereteibe. Ennek feltétele az ország privilegizált, ’testületként’ (*corpus*) felfogott és az országgyűlésben ’reprezentált’ politikai közösségéhez (*communitas regni*) való tartozás volt, de éppen nem volt feltétele a nyelv. Legalábbis nemesi szinten tehát nagyon is a sok évszázados valóság szférájába tartozott egy többnyelvű rendi ’államnemzet’ léte. Egyébként a struktúra lényegéhez tartozott, hogy nem rejtett benne a döntés kényszere. Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas ’nemzeti’ státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással.”<sup>98</sup>

A középkorból kilépve a fenti nemzet-felfogások gyökeresen megváltoztak: a *natio*ok mögött álló európai népek, népcsoportok és etnikumok modern, mai értelemben vett nemzetekké váltak. Ezt a három-négy évszázad alatt zajló változást a történészek különböző szakaszokra osztják; Romsics Ignác például kettőre. Így fogalmazott: „Az elsőt a laza kötődésű etnikai csoport vagy csoportok átalakulása jellemzi kulturálisan integrált etnikai közösséggé, a másodikat a kulturálisan már integrált etnikai közösség gazdasági, társadalmi és politikai érdekeinek megfogalmazása, politikai mobilizációja és végül különböző csoportjogok kivívása. A második szakasz folyamán, de legkésőbb annak végére az etnikai közösségből politikailag is tudatos integrált közösség, azaz nemzet/nemzetiség lesz. Az első szakasz tipikus céljai és eredményei a nyelvi és/vagy vallási egységesítés, továbbá a közös történelmi emlékezet megteremtése vagy standardizálása, amelyek a közösség kulturális azonosságának alapjai. Ez a szakasz általában a modernizáció kezdeti szakaszával esik egybe, és szorosan összefügg a helyi elit és az idegen hatalom, illetve a helyi elitek egymás közötti érdekkonfliktusával. A kulturális egységesítés ebből a szempontból nem más, mint a rivalizáló etnikai elitek bázisteremtésének kezdete. Ez a folyamat vezet aztán el a nemzetté válás második szakaszában a kulturálisan

<sup>95</sup> Ez a nagyobb királyságok és a birodalom egyes tartományainak lakóit jelölte, például a bajorokat, katalánokat, normannokat, szászokat, kiegészítve a területileg értett *patria*val, mely a grófságok csoportjára, illetőleg a *terra*val (fr.: *pays*), ami a bizonyos tájakra utalt. A tartományi nemzet fogalma több helyütt – a középkori egyetemeken vagy az az egyházi zsinatokon – a szervezeti rendet meghatározó fogalom volt. Lásd ezzel kapcsolatban például Huizinga, Johann: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford.: Szentkúty Pál. Budaest, Danubia, é.n., 25–27.

<sup>96</sup> E kifejezés gyakorlatilag a nemességet jelölte, mint – későbbi kifejezéssel – „politikai nemzetet”. A fogalommal lényegében egy privilegizált csoport összetartozására, *communitás*ára utaltak, melynek tagjai nemcsak feljebbvalóik iránt tartoztak engedelmisséggel, de egymás iránt is hűséggel. A rendi nemzet elképzelésében – mint Szűcs Jenő kifejtette – a „lojalitás” és a „közösség” fogalmai egy társadalmi csoport politikai öntudatában egyesültek. Vö. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1981. 84-85.

<sup>97</sup> A „nemzetség” – mint Szűcs Jenőtől tudjuk – a származásra, mai kifejezéssel családi eredetre utalt a „származék, ivadék, sarj, atyafiság, fajzat” értelemben. A Mitsoda nemzet vagy? kérdés például – amint azt Pápai Páriz Ferenc 1708-as szótára jelzi – azt jelentette: kiktől származol, miféle „szerzet” vagy, kinek a sarja vagy?

<sup>98</sup> Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Osiris Kiadó, 1981. 337.

eltérő és magukat általában hátrányosan megkülönböztetettnek érző etnikai közösségek politikai jellegű harcához a gazdasági erőforrások és az államhatalom megszerzéséért, vagy azok ellenőrzésének befolyásolásáért.”<sup>99</sup>

Természetesen ennél bonyolultabb leírások és periodizációk is léteznek, az idézett gondolatmenet azonban jól rámutat a nacionalizmus mint államépítő mozgalom fontos sajátosságára: egyfelől a kulturális és a politikai aspektusok, másfelől az objektív és a szubjektív nemzetképző tényezők szoros, egymást feltételező és kiegészítő kapcsolatára. Az előbbi vonatkozásban arra, hogy a nemzeti elv kulturális és politikai formái nem e mozgalom mérsékelt vagy radikális voltaival állnak kapcsolatban, mert hosszabb távon a nemzet körüli gondolkodásban a kulturálisat rendszerint politikailag, a politikát kulturálisan értelmezik. Vagyis a kultúra és a politika nem két dolog, hanem egy érem két oldala.<sup>100</sup> Szinte ugyanez mondható el az objektív és a szubjektív nemzetképző tényezőkről, s ezek sodorvonalán a tények és a tényekre vonatkozó gondolatok viszonyáról is.

A szakirodalomban általános az egyetértés, hogy a modern nemzet a történelmileg keletkezett tartós emberi közösségek egyik – sajátos tényezők által összekapcsolt és más közösségektől e tényezők révén megkülönböztethető – fő formája, ideértve (egyesek szerint konstitutív, mások szerint kiegészítő módon) e közösség tudatát is. Különböző tényezők formálják, ám ezeket – részben jellegük és lehetséges kombinációik, részben ellentmondásos hatásmechanizmusuk miatt – szinte lehetetlen taxatív vagy minden népre érvényes módon meghatározni. A legismertebb ilyen tényező például a közös nyelv. A magyarok a reformkor óta szeretik azt mondani, hogy „nyelvében él a nemzet”, vagy „a nemzet lelke a nyelv”. A nyelv nemzetképző jellege vitathatatlan, hiszen a legtöbb esetben az nemcsak az etnikai reprodukciónak, de az etnikai önazonosság-tudat kifejezésének és fenntartásának is a legfontosabb eszköze.<sup>101</sup> Ha korlátozzák a nyelvhasználatot, azzal meggyengítik, s előbb-utóbb fel is számolhatják magát a nemzetet. Igen ám, de mit mondjunk a németül beszélő osztrákokról, az angolul beszélő amerikaiakról, s mi legyen a svájciakkal, akik németül, franciául vagy olaszul beszélnek, és mégis egységes nemzetnek tudhatják magukat? S mi legyen az írekkel, akik eredeti nyelvük csaknem teljes elvesztése után is megőrizték nemzeti azonosságukat?

Ugyanígy járunk az összes hasonló tényezővel: a közös ősöktől való származással,<sup>102</sup> a nép letelepedési területével mint közös lakóhellyel, a közös gazdasági érdekekkel, a közös kultúrával, vallással vagy annak fenntartó intézményével, valamely egyházzal, végül a közös történelemmel, az ahhoz társuló közös szokásokkal, hagyományokkal és így tovább. Ezek mindegyike jelentős szerepet játszik a népek nemzeté válásában, de ha túl komolyra vesszük szerepüket, akkor valamilyen paradox eredményhez jutunk. A történelem esetén például a következőképpen. A nemzet-formálás mindig a múltból merít erőt, ám a történelmet a jelen szükségletei szerint értelmezi, sőt gyakran átértelmezi, ezért – fogalmazott Ernest Renan – „a felejtés, sőt... a történelmi tévedés a nemzeté válás lényeges összetevője”. Sőt: mivel a nemzeti

<sup>99</sup> Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, Kiadó, 1998. 13–14.

<sup>100</sup> E két fogalom néha látványosan egybeeszik. Érzékletesen példázza ezt Concha Győzőnek a „magyar faj hegemoniája” melletti régimódi érvelése. „Minthogy tehát a magyar fajnak ép oly erős kulturái, mint politikai egyénisége van – fogalmazott –, mellyel a Kárpátok között sokkal jobban szolgálhatja az emberiség közös céljait, mint a vele élő szláv és román fajok, minthogy továbbá a magyar nemzet erkölcsi erejét a német fajnak nem sikerült megtörni, innen ered uralma, ebben gyökerezik fölénye, hegemoniája e hazában.” Concha Győző: *A magyar faj hegemoniája*. In: uő: *A konzervatív és liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005. 109.

<sup>101</sup> Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 160.

<sup>102</sup> Lásd Maurenbrecher, Romeo: *Grundsätze des heutigen deutschen Staatsrechts. Systematisch entwickelt*. Frankfurt am Main, Franz Varrentrapp, 1845. (<sup>3</sup>1847) 24.

történelem bizonyos elemei merő fikciók, „a történettudomány előrehaladása gyakran veszélyt jelent a nemzet számára.”<sup>103</sup>

Ezek mellett olyan szubjektív tényezők formálhatják ezt a közösséget, mint az előbbi, „objektívnek” mondható tényezők feltételezése (a közös származás tudata vagy mítoszai, a közös történelem legendái és így tovább), és a nemzeti érzés,<sup>104</sup> mely a modernitás körülményei között magányossá vált embert egy valóságos vagy elképzelt<sup>105</sup> nagyobb közösséghez köti. Bizonyos felfogások szerint ez az érzés konstituálja a nemzetet magát. Renan szerint a nemzet valójában „szellemi alapelv”, melynek két eleme van. „Az első a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget...” Ezen az alapon – hangsúlyozta a francia történész-filozófus és vallástörténész-teológus – a nemzet „egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak, és azok amelyeket mi vagyunk készek a jövőben meghozni... Egy nemzet léte ... mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése.”<sup>106</sup> Szép gondolat, ám a nemzetállam szempontjából csak annyiban hasznosítható is, amennyiben azt nem intézményként, hanem politikai elvként szeretnénk leírni – ami lehetséges, de a lehetséges jelentéseknek csupán egyik változata.

A nemzetállamhoz mint intézményhez a nemzeteket formáló objektív tényezőktől, például a nyelvtől vagy a gazdasági érdekközösségtől jutunk el. Az ilyen alapon elgondolt közösségek politikai keretként rendszerint nemzeti államokat hoznak létre. A nemzeti szellem „akkor nyilvánul [meg] – fogalmazott Kisztics Sándor a régi magyar államtudomány e két felfogás között egyensúlyozgató képviselője –, ha államot teremt, rendez be, és így nemzetről mint nem pusztán szellemiségről csak akkor lehet szó, ha államiságban nyilvánul meg... a népi szellem.”<sup>107</sup> Bonyolult fejtegetéseinek végeredményeként Kisztics oda lyukadt ki, hogy az állam a nemzetnek „csak egyik megnyilvánulása” ugyan, „de konstitutív megnyilatkozása, mert nélküle a nemzet sem létezhet”.<sup>108</sup> Ebben a kiélezettségében ez persze túlzás, sőt tévedés, hiszen még hosszú távon is létezhetnek államiság nélküli nemzetek; jelenleg például a baszkok (kb. 2 millióan), a katalánok (kb. 7-8 millióan), vagy a kurdok (mintegy 28-30 millióan) és sor folytatható. Az azonban akár Kriszticsre utalva is kijelenthető, hogy a nemzeteket és nemzetállamokat építő-védő nacionalizmus ezt nem tartja természetesnek,<sup>109</sup> s úgy véli: a nemzet természetes közege az állam.

Ezek után már csak azt kell megállapítanunk, hogy ezeken az alapokon a nemzetállam fogalma esetén se számítsunk a fentieknél egyértelműbb tartalomra. S valóban azt látjuk, hogy az elmúlt száz év államelméleti gondolkodásában e fogalmat a megszokottnál is változatosabb jelentésben használják. A legjellegzetesebb szóhasználatok szerint a nemzetállam vagy

- (a) a területi állam,
- (b) a modern polgári állam,

<sup>103</sup> Renan, E.: *i.m.*, 187.

<sup>104</sup> Eötvös József például már 1865-ben így fogalmazott: „a nemzet[iség] nem egyéb, mint azon összetartozás tudata, mely nagyszámú ember között – múltjuk emlékei, jelen helyzetük, s ami ezekből foly[ik] – érdekeik és érzelmeik közössége által támad... A nemzetiség érzete a népeknél ugyanaz, ami az egyeseknél a személyiség öntudata...”. Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Pest, Ráth Mór, 1865. 9–10.

<sup>105</sup> A kifejezéssel kapcsolatban lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.

<sup>106</sup> Renan, E.: *i.m.*, 185–186.

<sup>107</sup> Krisztics Sándor: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjából*. Budapest, Grill, 1914. 27–28.

<sup>108</sup> *Ugyanott*, 261.

<sup>109</sup> Ernest Gellner úgy fogalmazott: „a nacionalizmus elsősorban politikai elv, mely szerint a politikai és a nemzeti egységeknek [unit] kongruensnek kell(ene) [should] lennie.” Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. London, Blackwell, 1982, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2008. 1. (alapfogalmak meghatározása: 1–7.)

- (c) legitimációs fókuszpont
- (d) az etnikailag homogén, illetőleg homogenizáló állam,
- (e) a nemzet és a nép egységét megvalósító politikai intézmény,
- (f) avagy ezek valamilyen kombinációja. Vegyük ezeket sorra!

## V.2. A nemzetállam: egy terület népének önkormányzata

A nemzetállam kifejezéssel gyakran az államok egyik, világtörténeti értelemben vett típusára utalnak: ebben az általános értelemben ez az állam az újkori európai történelem politikai-közjogi formája, melyben bizonyos közösségek, a nemzetté váló, vagy az így elgondolt európai népek önmagukat kormányozzák. A mai szakirodalomban így értelmezi a fogalmat Pierre Manent; a nemzetállam szerinte a politikai formák, vagyis az emberek közötti politikai kapcsolatok „szerkezetének és rendezettségének” egyik fő típusa. E formák – hangsúlyozza – nem tesznek lehetővé végtelen variációkat, s alapjában véve három-négy fő típusuk van; ezek lényegében az állam világtörténeti típusai.<sup>110</sup>

Az így felfogott állam a népek önkormányzásának, illetőleg mások általi kormányzásának olyan formáival állítható szembe, mint az ókori polisz, a hűbéri és rendi szerkezeteket összefogó regnum, vagy a bürokratikus úton igazgatott ókori közel-keleti, ázsiai, közép- és dél-amerikai despotikus birodalom. Korai változata a XVI-XVII. században alakult ki, tehát a nacionalizmus korszaka előtt, bár az európai népek nemzetekké formálódásának folyamatától nem függetlenül. Talán meglepő, de ebben a felfogásban Niccolò Machiavelli és Jean Bodin már ennek az államnak a teoretikusa volt. Machiavellinek az a cél lebegett szeme előtt, hogy Itália gyenge kis államocskái olyan egységes és erős állammá egyesüljenek, mint amilyen az ő korában Franciaország volt; Jean Bodinnak pedig – aki már nem birodalmi keretek között gondolkodott – szuverenitás-elméletében az volt a közvetett célja, hogy a francia király főhatalmát a német-római császár uralmától függetlenként alapozza meg. A nemzetállam jellemzőit maga Manent a modern állam fentebb tárgyalt vonására figyelve adta meg; például: területi és nem nemzeti alapon szerveződött, az állami funkciók jelentős részét a terület központjának tekintett pontban centralizálta, összegyűjtögette területét és határait lezárva *Flächenstaat*, de legalábbis *territorium clausum* lett, stb.). A terület mint politikaformáló szempont már a korszak elején megjelent, például az állam lakosságának vallási megosztottságát elrendezni kívánó *cuius regio eius religio* elvben, ami nacionalista gyakorlatban nemzeti elvvé változott: *cuius regio eius lingua* elvvé (akié a terület, az határozza meg a nyelvet). Ennek eredményeként sokan még ma is úgy vélik, hogy az állam egységének egyik legfontosabb feltétele a területi egység, s hogy a területi autonómia igénye szükségképpen elszakadási törekvéseket rejt.

De miért nevezhető ez az általános értelemben vett újkori állam nemzetállamnak, hiszen a nacionalizmus mint a nemzeti elvet középpontjába állító mozgalom e politikai forma négyszáz éves történetének csak a második felében jelent meg, és alakította át azt saját szája íze szerint? Nem kizárt, hogy a szóhasználatban és fogalomképzésben némi szerepet kapott a nemzet fogalmának történeti visszavetítése is; pusztán ezen az alapon azonban az nem terjedt volna el. Fontosabb ennél, hogy ennek az államnak jelentős szerepe volt a középkori etnikai sokféleség felszámolásában, és – eleinte az ún. népi proto-nacionalista” tendenciák<sup>111</sup> megerősítése révén,

<sup>110</sup> Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom láttelele*. Ford.: Kende Péter. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 77–79.

<sup>111</sup> A népi proto-nacionalizmus a „nacionalizmus korszaka” előtti nemzet-építést jelent; olyan, többnyire kulturális, kisebb részben vallási tényezőkön alapuló azonosságtudat kialakulását, amelyben még nem fogalmazódnak meg politikai célok. A közös nyelv például ilyenkor még csak az értelmiség kulturális ügye, de számukra már a nemzeti identitás alapja. Az ilyen folyamat hosszabb távon egy „tartós politikai entitáshoz”, vagyis egy „történelmi



később attól függetlenül, például proto-nemzetállamként<sup>112</sup> – a modern nemzetek egy bizonyos típusának, ti. az államnemzeteknek a megteremtésében is.

### V.3. A nemzetállam: modern polgári állam

A nemzetállam egy további, az előbbinél szűkebb jelentése a XVII-XVIII. században kibontakozó változásokhoz, nevezetesen a gazdálkodás kapitalista módjának terjedéséhez, és az ezt kísérő társadalmi, jogi és politikai viszonyok kialakulásához kapcsolódott. Ebben az értelemben a nemzetállam a modern polgári állam megfelelője. Az így felfogott nemzetállam is területi állam, bár annak csak egyik szűkebb aspektusa: a hangsúly ugyanis itt nem a területi körülhatároltságon van, hanem az e határok közötti gazdasági folyamatokon, s azok jogi és politikai feltételein.

E felfogásnak adott hangot 1895-ben Max Weber, amikor így fogalmazott. „A nemzetállam ... az utolsó értékmérőnk az »államérdek« nemzetgazdasági szemlélete. Ez egy különös félreértéssel ellentétben számunkra nem »államsegély«-t jelent »önsegély« helyett, vagy a gazdasági élet állami szabályozását a gazdasági erők szabad játéka helyett. Ellenkezőleg, e kulcsszóval az a célunk, hogy előálljunk a követeléssel, miszerint a német gazdaságpolitika kérdéseiben – és többek között abban a kérdésben, hogy és miként tud beleavatkozni az állam a gazdasági életbe, vagy hogy és mikor kellene sokkal inkább a nemzet gazdasági erejét saját kiteljesedése céljából szabadon engednie, és ledönteni az előtte tornyosuló akadályokat – a végső és döntő szavazat minden egyes esetben nemzetünk gazdasági és politikai hatalmi érdekeit, valamint érdekeltjét, a német nemzetállamot illeti meg.”<sup>113</sup>

A nemzeti állam jellemzőinek számbavételekor Jászi Oszkár, Webertől függetlenül, „a nemzeti fejlődési fokot legtökéletesebben kifejező” angol és francia állam nyomán, 1912-ben szinte minden ponton e modern polgári államot írta le. Ő így jellemezte a nemzetállamot. „(a) [M]indenekelőtt azt vesszük észre, hogy egy nagy kiterjedésű ... összefüggő földterülettel állunk szemben, melyen sok millió ember él egyetlen állami hatalom alatt. Egyetlen jogrend... szabályozza e nagy embertömeg életét, és sem tényleg, sem jogilag az egyetlen hadsereggel más nem rendelkezhetik, mint az, akit vagy akiket az alkotmány erre kijelöl... (b) Ez az egységes jogi és katonai szervezet a gazdasági egységen alapszik. A nagy területen belül – jelentéktelen csökevényektől eltekintve – az állam polgárainak teljesen szabad cseréje érvényesül, ami egyet jelent a vámsorompó hiányával, a pénz, a mérték, a súlyrendszer egységével. ... (c) A nemzeti állam a törvény előtti egyenlőség hitén alapszik, mely bár a gyakorlatban sokszor nem érvényesül, de nagyban és egészben a társadalmi munkamegosztásban ki-ki azt a szerepet választhatja, amit akar. Ehhez képest a munka a költözködés szabadságán és a szabad munkaszerződésen nyugszik... (d) A nemzeti államnak pontos tudomása van az őt alkotó egyesek személyi és gazdasági viszonyairól (statisztika). ... (e) Az államnak és tagjainak ezen állandó és szoros kapcsolata csak egy rendkívül kifejtett közlekedés, hírszolgálat, és közvéleményt alkotó apparátus (főleg a sajtó) útján lehetséges. A

nemzethez” való tartozás tudatának kialakulásával zárul. Lásd erről Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, Maecenas, 1997. 100.

<sup>112</sup> A „proto-nemzetállam” fogalmát Andrew Orridge vezetett be a szakirodalomba, az ún. államnacionalizmus egyik első formáját értve alatta. Ilyennek tartotta például Angliát és Franciaországot, ahol az állam előbb jelent meg a nemzetnél és az állam alakította ki a nemzeti kereteket; lásd Orridge, A.: *Varieties of Nationalism*. In: *The Nation-State. The Formation of Modern Politics*. Szerk.: Leonard Tivey. Oxford, Robertson, 1981. 39–58., és *uő*: Uneven development and nationalism [1–2 rész]. *Political Studies*. 29. évf. 1981/1. és 2. sz. 1–15. és 181–90.

<sup>113</sup> Weber, Max: *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. Akademische Antrittsrede*. Freiburg (Breisgau) – Lipcse, J. C. B. Mohr, 1895. 19–20. Lásd még ehhez Weber, Max: A „nemzet”. In: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai. 2/3*. Budapest, KJK. 1996. 27–31. E tétel antagonisztikus ellentétét Ernest Renan fogalmazta meg, akinek elméletére a legitimációs jelentésben vett nemzetállam kapcsán utalok.

mai nemzeti állam vasút, távíró, telefon, és könyvnyomtatás hiányában összeesnék... (f) A nemzeti állam a szabad csere és a tökéletesen keresztülvitt pénz- és hitelgazdaság állama... (g) Mindezek a jogi és gazdasági tények azt eredményezik, hogy a nemzeti állam egyre inkább egy oly kapcsolatot képez, amit az angol *commonwealth*-nek nevez. Egy oly ideológia alakul ki, mely az állam célját, hatáskörét, működését, az elvileg egyenlőknek tekintett egyes polgárok közös akaratából vezeti le a közérdek előmozdítására. Az ókori és középkori vallási, vagy dinasztikus elvekkel szemben úgy elméletben, mint gyakorlatban a nemzeti szolidaritás gondolata – a modern államok vallása – egyre teljesebben érvényesül. ... (h) Ezt a jogi, gazdasági és politikai egységet a közös, mindenütt egyforma irodalmi nyelv is kifejezi...”<sup>114</sup>

E megközelítés annyiban következetes, hogy a kapitalista gazdaság a kezdeti „transznacionális” és a jelenlegi globalizációs korszak között ténylegesen az államhatárokkal körbekerített terekben fejlődött. Amíg a szabad kereskedelem elvét hangsúlyozó liberális politikai gazdaságtanban, például Adam Smith elméletében – még ha fő művének e szempontból megtévesztő címe<sup>115</sup> nem is ezt sugallta – a gazdálkodás alanyai az egyének, illetőleg azok vállalkozásai, addig a XIX. században megjelent nemzetgazdaságtan képviselői – Friedrich List vagy Kautz Gyula – szerint a nemzet érdekeit előmozdító állam aktív szerepet játszik a gazdasági fejlődésben. Például védővámokkal lezárhatja, s le is kell zárnia határait, nemzeti bankokat hoz létre, fejleszti és védi a hazai, értsd: nemzeti erőforrásokat, állami tulajdonban tart vagy abba vesz (nacionalizál) bizonyos javakat, gazdaság-ösztönző fiskális politikát folytat, és így tovább. Az ilyen állam – ahogy már akkor mondták – a „nemzeti össztermék”, illetve a „nemzeti jövedelem” növelésére törekszik. Mivel a lényegében protekcionista gazdaságpolitika egybeesett a XIX. századi nemzetépítés korszakával, a XIX-XX. század fordulóján természetesnek tűnt a gondolat, hogy a nemzetállam a nemzetgazdaság politikai-jogi kerete, illetve feltétele.

#### V.4. A nemzetállamiság mint legitimációs fókusz

A nemzetgazdaság politikai-jogi kereteként felfogott nemzetállam alapja, mint láttuk, egy olyan nemzet-fogalom, amelynek középpontjában a gazdasági érdek áll. Ezt metszette keresztül Ernest Renan híres előadásának gúnyos-dörgedelmes, nyilvánvalóan a német gondolkodók ellen irányuló, de általában is érvényes felkiáltása: „egy *Zollverein* az nem haza”.<sup>116</sup> A nemzetállam eszerint több mint a pusztán gazdasági érdekek érvényesítésére szolgáló intézmény: az ilyen állam a *haza*fiak – az államterülethez mint a szülőföldhöz és a társaikhoz mint honfitársakhoz viszonyuló emberek – politikai életének kerete. Ha az ilyen állam eleget tesz a nemzeti elvből fakadó követelményeknek, bármik is legyenek azok, akkor pusztán ezen az alapon elismerésre méltó lesz: a paloták és a kunyhók lakói várhatóan egyaránt támogatják törekvéseit, küzdenek érte, örülnek sikereinek, és nagy valószínűséggel önként engedelmeskednek döntéseinek. A nemzetállamra történő hivatkozás az ún. szubjektív nemzet-felfogás esetén, amit Renan is képviselt, egy legitimációs elv kerete vagy fókuszpontja. Ez az

<sup>114</sup> Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill, 1912. (szemelvényekben: Budapest, Gondolat, 1986.) 10–13. Elméletének értékeléséről lásd Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

<sup>115</sup> Smith, Adam *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, azaz *Vizsgálódás a nemzetek gazdagsága természetéről és okairól*. A magyar kiadásokban különböző címen.

<sup>116</sup> Szövegkörnyezetével: „Az érdekazonosság bizonyonnyal erőteljes kapocs az ember között. De elégségesek-e az érdekek egy nemzet alakításához? Nem hiszem. Az érdekazonosság kereskedelmi szerződésekhöz vezet. A nemzet fogalmában azonban érzelmi vonatkozás is rejlik: lélek és test egyszerre; egy *Zollverein* nem haza.” Lásd Renan, Ernest: *Mi a nemzet? Esmék a politikában. A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 184. A nemzetállam legitimációs kérdéseiről lásd Walker Connor: *Nacionalizmus és politikai illegitimitás. Magyar Kisebbség*. 2005/1–2. sz. 232–263.

elv, a korábbi évszázadokban uralkodó ún. dinasztikus és vallási legitimitást váltotta fel, melyeket utoljára a Bécsi Kongresszuson vettek figyelembe, amikor is többnyire a napóleoni háborúk előtt legitimnek tekintett uralkodóházak között osztották fel Európát. Az itt kialakított nemzetközi egyensúlyi rendszer azonban hamar megingott, többek között azért, mert a XIX. század elején – a modern nemzetek születésével párhuzamosan – általánossá vált a feltételezés, hogy a polgárnak elsősorban a nemzethez, s így a nemzeti elvet érvényesítő államhoz kell lojálisnak lennie.

A legitimációs keretként értelmezett nemzetállamiság a modern állam tevékenységét és jogrendjét számos ponton megváltoztatta. A büntetőjogban például a „felségsértés” szerepét ennek hatására vette át a „hazaárulás” tényállása, legfontosabb újítása mindazonáltal a nemzeti nyelv mint hivatalos nyelv (államnyelv) bevezetése, és – a legitimáció kérdésével csak részben összefüggő módon – a területi és vérségi elveket kombináló állampolgárság mint jogintézmény kialakítása az alattvaló státusz helyett.<sup>117</sup> A modern állam e két, korábban teljesen ismeretlen intézménye ugyanakkor meglehetősen kétélű fegyvernek bizonyult. Az államnyelvvvel mint hivatalos nyelvvel az lett a baj, hogy a közélet, főleg pedig a közoktatás nyelveként az etnokrácia megvalósításának elsődleges politikai eszköze lett. Ezt az tette lehetővé, hogy a nyelvnek – amint arra Schöpflin György rámutatott – „legalább két funkciója van: a nyelv a kommunikáció eszköze, amelyen keresztül az egyén az államhoz kapcsolódik; ugyanakkor ezzel párhuzamosan az etnikai reprodukció – az etnikai önazonosság-tudat kifejezésének és fenntartásának – egyik legfontosabb eszköze is”.<sup>118</sup> Különös, de mind a homogenizáló nacionalista kormánypolitika, mind pedig a polietnikus kisebbségi politika összemosza, sőt „egymásba tolja” e két funkciót. Az előbbi arra törekszik, hogy az államnyelvet a közösségi élet minden fórumára ráerőltesse, ideértve mindenekelőtt az iskolai oktatást (amivel a kisebbségek körében értelemszerűen meggyengíti az állam legitimitását, de növeli az asszimilációs nyomás erejét), míg az utóbbi arra, hogy a közösségi élet fórumain használt különböző nyelvekből a lehető legtöbbet hivatalos nyelvként ismertessen el (ami kommunikációs szempontból nyilvánvalóan kényelmetlenségekkel jár, s technikailag csak bizonyos határig lehetséges). A modern állampolgárság mint jogintézmény ugyanilyen bonyodalmakat okozott, s okoz néha még ma is, mert kiderült, hogy – egyfelől a népesség természetes (önkéntes népmozgások eredményeként előálló) migrációja és keveredése, másfelől az államok határainak győztes és vesztes háborúk, illetőleg nagyhatalmi döntések eredményeként beálló változásai vagy az egyes nemzetekkel szembeni nacionalista kormányzati döntések (lakosságcsere, kitelepítés, áttelepítés, széttelapítás stb.) miatt – sok esetben eltér egymástól a politikai-jogi nemzethez tartozók, vagyis az államterülethez is kötött állampolgárok és az etnikai nemzet tagjainak a köre. Ez a kettős állampolgárság problémája, amelynek részletezésére itt nem térhetek ki

##### V.5. A homogén/homogenizáló nemzetállam

A legismertebb értelmezés szerint a nemzetállam olyan államot jelent, amelyet egy nemzet alkot, s amelynek területén nem élnek más nemzetek. A nemzetté vált nép letelepedési területe és az állam területe eszerint egybeesik; az állam állampolgársága nemzetileg-etnikailag homogén. Ilyen állam természetesen nem létezik, vagy ha igen, olyan ritka, mint a fehér holló. Az ilyen értelmezés ugyanakkor azt is feltételezi, sőt, állítja, hogy az állam lehet nemzetépítő

<sup>117</sup> A nemzeti elv és az állampolgárság viszonyáról lásd Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Ma., Harvard University Press, 2001.; Kisteleki Károly: *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának fejlődése*. Budapest, Martin Opitz, 2011.; az államutódlás vonatkozásában Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest, Dialóg Campus, 2013.

<sup>118</sup> Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 160.

tényező, akár azon az áron is, hogy ez a másik oldalon nemzeteknek és etnikumoknak egy másik nemzetbe vagy etnikumba való beolvasztását, tehát részleges megszüntetését jelenti.

Az, hogy az etnikailag homogén nemzetállam lényegében nem létezik, nem jelenti, hogy emberek ne gondolnának rá valóságos államként, és ne tennének úgy, mintha létezne. Bizonyítja ezt, hogy az ilyen nemzetállam-felfogás a nacionalista ideológiák korának csúcspontján, vagyis a XIX. század végén és XX. század elején, igen elterjedt volt, s a gondolkodást olykor még ma is befolyásolja. Egy német gondolkodó, Ernst Hasse például 1905-ben – az akkor már több évtizede zajló nacionalista program delelőjén, s a nemzet, a terület és az állam triászának összekapcsolását célzó ideológiai folyamat tudományosnak tűnő összegzéseként – így fogalmazott: a nemzetállam olyan állam, „amelyben teljes megegyezés van az állam határai és azon nemzet letelepedési határai között, amely ezt az államot létrehozta”.<sup>119</sup>

Bár ilyen teljes megegyezés, mint említettem, a valóságban jellegzetes esetekben sosem létezett, a nemzeti eszmét érvényre juttatni kívánó államok sok mindent megtettek érte: homogenizálták népességüket. Erőfeszítéseik ellenére azonban ez sosem sikerül(het) nekik teljesen, így a tényekkel szembesülve az elméletek képviselőinek kellett finomítaniuk tételeiket. Ezt két irányban tették. Egyrészt az etnikai csoportok közötti uralmat és alávetettséget kifejező új terminusokat vezettek be, mint például a „kultúrfölény”, „civilizációs hegemonia” vagy „uralkodó nép”. Másrészt a többség–kisebbség viszonyát alakították át a nacionalizmus igényei szerinti minőségjelző kifejezésekké: megkülönböztették például a nemzetet mint államot alkotni képes közösséget és a nemzetiséget mint államalkotó képességgel állítólag nem rendelkező közösséget. (A koncepció magyar képviselői ugyanilyen alapon különböztették meg egy időben a nemzetet és az etnikumot). Maga Hasse –, aki eredeti foglalkozására nézve népesedéspolitikus és statisztikus volt, majd politikus lett – mindkét megoldást alkalmazta. Lehetséges – hangsúlyozta –, hogy a nemzetállamban több nép él együtt, de „az államterület lakosainak többségét” egy népnek kell alkotnia, melynek mint „uralkodó népnek” ráadásul „az államterület minden lehetséges pontján jelen kell lennie”, és a többenél „magasabb kultúrával kell rendelkeznie”. Egy nemzetállam továbbá „természetes politikai határokkal” rendelkezik, vagy képes, illetőleg képes volna ilyeneket kialakítani, vetette oda nyilvánvalóan a franciáknak, akikkel a németek ebben az időben mindig a határokokon és a határok jellegén vitáztak; az „uralkodó nép” az állami ügyek vitelében „vezető szerepet” játszik, s „az állam össznépességének tömege” a gazdasági önállóság és a katonai függetlenség szempontjából „megfelelőnek mondható”.<sup>120</sup> Az efféle okfejtések nyilvánvalóan a nemzeti, illetőleg etnikai alapú uralom, az etnokrácia szándékának vagy programjának a kifejeződései voltak.

A legtöbb így értelmezett nemzetállam megpróbálta és ma is megpróbálja asszimilálni a kisebbségeit; rosszabb esetben tudatosan és diszkriminatív jogi-politikai eszközökkel (például nyelvtörvényekkel, az oktatási vagy választási rendszer formálásával stb.), szerencsésebb esetben a társadalmi homogenizációs nyomás, például az olvasztótégely-doktrína stb. támogatásával. A domináns nemzet etnokratikus uralmának szándéka megjelenhet a többi nemzet, nép és nemzetiség teljes asszimilációjának, kulturális felszámolásának (etnocídium) vagy fizikai megsemmisítésének (genocídium) szándékában. Az etnokratikus uralom képítésére való törekvés a fajelméletet elfogadó mozgalmakban volt a legerősebb, s ezért nem csoda, hogy az etnikai homogenitás gondolatát is a nemzetiszocialista államkoncepcióban vitték el legszélső pontjáiig: egészen addig, hogy a homogenitás – a társadalmi-politikai homogenitás egyéb

<sup>119</sup> Hasse, Ernst: *Das deutsche Reich als Nationalstaat* [a *Deutsche Politik* részeként: Bd. *Heimatpolitik*, 1. Heft]. München, J. F. Lehmann, 1905. 14.

<sup>120</sup> Ugyanott, 22. és *passim*. A „kultúrfölényt” illetően lásd Kebersberg Kunó munkásságát, s ehhez Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, MTA, 1942. 102. sk., 306., az „uralkodó nép” fogalmát a magyar államelméletben Kautz Gyula használta gyakran, lásd; Kautz Gyula: *Politika vagy országászat*. Pest, Heckenast, 1862. 183–184.

dimenziókban való megteremtésének szándéka mellett – a „vér tisztaságának” kifejeződésévé és garanciájává, vagyis államcélá váljon.<sup>121</sup> A homogenizáló államok ugyanakkor – néhány kivétellel, s az etnokratikus uralom kivitelezésének és fenntartásának biztosításán túl – nem alakítottak ki a tartós állami működést szolgáló jellegzetes, modern állami *intézményeket*. Döntéshozói csak *intézkedéseket* hoztak: lakosságcsereéről, kitelepítésről, deportálásról, koncentrálásról, megsemmisítésről döntöttek. Ezek az államok így „intézkedő államok”, s nem sajátos intézményeket kialakító államok voltak, s ahol még léteznek, ott ma is azok.

Történelmi bukása ellenére a nemzeti és az etnikai homogenitás képzete a nemzetállam kérdéseinek elemzése során sokáig kísértett, és még ma is kísért. Ezt látjuk például, nyilvánvalóan a demokrácia viszonyai között és humánusabb lehetőségek mellett, amikor a különböző tudományok művelői a nemzetállamisághoz szükséges homogenitás mértékéről vitatkoznak. Georg Brunner például, aki a kisebbségi jogok kapcsán foglalkozott a kérdéssel, s úgy vélte, hogy a nemzetállamban a kisebbségek aránya a lakosság tíz százaléka alatt van, szemben az ún. nemzetiségi állammal, ahol ezt meghaladja. A közép- és délkelet-európai nemzetiségi viszonyokat vizsgáló történész, Romsics Ignác ezzel szemben azt állította, hogy e homogén nemzetállamok mellett a nem-homogén nemzetállam fogalma azokra az államokra is kiterjeszhető, ahol a kisebbségek aránya nem haladja meg a népesség egyharmadát; a többi államot szerinte nemzetiségi, amennyiben pedig több kisebbség él annak területén, soknemzetiségű államnak kellene neveznünk.<sup>122</sup> Ugyanez a fogalmi bizonytalanság, illetőleg az azt a számok mágikus erejével kezelni célzó empirikus szemlélet<sup>123</sup> fejeződik ki az arra vonatkozó gyakori megjegyzésekben is, hogy a Föld vagy Európa államainak hány százaléka – öt, tíz, esetleg tizenöt – tekinthető „hagyományos értelemben vett” vagy „igazi” nemzetállamnak. „Az igazi nemzetállamokat valószínűleg a két kezünkön megszámlálhatjuk. Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, többnemzetiségű vagy egy domináns nemzeten alapuló államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé” – fogalmazott például J. J. Linz.<sup>124</sup> Aki így fogalmaz, az kimondva vagy kimondatlanul az etnikailag homogén államot tekinti „igazi” nemzetállamnak.

De vajon – vethető fel – pusztán a *mértékeken* múlik-e az, hogy egy államot nemzetállamnak nevezünk-e? Nem a számokkal való játék-e ez? Bár az ilyen mértékek és

<sup>121</sup> Lásd Sommermann, Karl-Peter: *Staatsziele und Staatszielbestimmungen*. Tübingen, Mohr Siebeck, Jus publicum 25, 1997. 149., utalva ezen állam legszélsőségesebb változata, a hitleti állam céljaira.

<sup>122</sup> Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 15. Brunner nézeteit lásd Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.

<sup>123</sup> Egy ennek kritikáján alapuló, de ugyanezen a vonalon haladó tipológiát illetően vö. Schönbaum Attila: Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselői Európában – Egy dolgozat hipotézisei. *Kisebbségkutatás*. 2008/1. sz. Ebben az írásban a következő felosztást találjuk. A *homogén* nemzetállam az, ahol a kisebbségek aránya nem éri a 10%-ot, és azok szétszórtan élnek, az államban nincs olyan területi-közigazgatási egység, ahol valamely kisebbség lokálisan többségben lenne. A *nemzetállam* az, ahol a kisebbségek aránya nem éri a 10%-ot, de van olyan területi-közigazgatási egység, ahol többségben vannak. A *nemzetiségi* állam az, ahol a kisebbségek aránya 10 és 25 % között van; a *több*, illetve *soknemzetiségű* állam pedig az, ahol legalább két etnikai közösség él együtt s „a legnagyobb” számú közösség aránya nem haladja meg a lakosság 75 százalékát. Ilyen kritériumok alapján a szerző szerint Európában *homogén* nemzetállamok: Ausztria, Dánia, Görögország, Izland, Írország, Málta, Németország, Norvégia, Svédország és Portugália, illetőleg Albánia, Szlovénia, Lengyel-, Cseh- és Magyarország; *nemzetállam*: Finnország, Franciaország, Hollandia és Olaszország; *nemzetiségi* állam: Egyesült Királyság, Románia, Szlovákia, Horvátország, Bulgária és Litvánia; *több*-, ill. *soknemzetiségű* állam: Belgium, Svájc, Spanyolország, Ciprus, valamint Bosznia-Hercegovina, Észtország, Lettország, Macedónia, Moldova, Montenegró és Szerbia. Meglehetősen különös csoportok! Már ezek a csoportok is nyilvánvalóvá teszik, s ezért talán nem kíván itt különösebb bizonyítást, hogy ezen az úton nem lehet tisztázni sem a nemzetállam, sem a homogén nemzetállam fogalmát.

<sup>124</sup> Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség*. 7. évf. 2002/3. sz. (25. sz.) lásd <http://epa.oszk.hu> [020320.pdf].

arányok latolgatása a kisebbségi jogok vizsgálata vagy egy-egy empirikus-történeti elemzés szempontjából alkalmilag hasznos lehet, a „számokkal való játékból” a gyakorlati politikai életben olykor véresen komoly, akár az etnikai tisztogatásokig is elmenő „számháború” lesz. Ráadásul, államelméleti haszna is kérdéses, mert nem sok lényeges dolgot mond el a nemzetállam mint állam jellemzőiről. A nemzetállam hagyományos fogalmába kódolt problémák orvoslása végett ezért egyes elemzők, nézetem szerint helyesen, radikális megoldást választottak. Anthony D. Smith például így fogalmazott: „Ténylegesen a világ országainak csak kb. tíz százaléka nevezhető szigorú értelemben vett nemzetállamnak – vagyis olyan egységnek, ahol az állam területét és intézményeit egyetlen, etnikailag körülhatárolható és homogén kultúrával rendelkező nemzet tagjai foglalják el. Történelmi tévedés volt hatalmuk csúcsán így nevezni egyes nyugati tengeri hatalmakat – nevezetesen Angliát és Franciaországot –, amelyek a homogén nemzetállam eszményeit előtérbe állították, miközben a belső politikai napirendet az etnikumnál kevésbé megosztó kérdések[kel] töltötték ki”.<sup>125</sup>

Összegezve: az etnikai homogenitásra utaló hagyományos fogalom államelméleti szempontból sok zavart okozott, a gyakorlati államéletben is érvényesítendő elvként való komolyan vétele pedig veszélyes következményekhez – erőszakos asszimilációhoz, etnikai tisztogatásokhoz, genocídiumokhoz – vezetett, és vezethet a jövőben is. Az így értelmezett „nemzetállam” kifejezés ugyanakkor nem tévedés vagy valami becsapós trükk: az etnikai homogenitás előmozdítása – a kulturális-nyelvi, a vallási és a szociális homogenitás előmozdításával együtt –, és lehetőségének valamilyen szintű valóra váltása a modern állam fejlődésének egyik tényleges tendenciája volt. Az, hogy e „valamilyen szintet” miként értékeljük, nézőpont függvénye. A nyelvi egység (nyelvi homogenitás) terén például több évszázad alatt kialakult annak minimuma, bár tény –, amint azt Eugen Weber elemzése megmutatták – hogy a franciák nagy része a XIX. században még nem beszélt a hivatalos franciát,<sup>126</sup> s mint a statisztikákból tudjuk, a történeti Magyarországon a magyar anyanyelvűek lakosságon belüli aránya is csak 1910-re haladta meg az 50%-ot.

Vagyis a nemzetállamok bizonyos mértékig valóban homogenizálták a területükön élő népeket és nemzeteket. Ezért újabban „nemzetiesítő” (*nationalizing states*) vagy „nemzetépítő államoknak” (*nation-building states*) is nevezik őket.

Továbbá: a homogenizáló nemzetállam koncepcióját a II. világháború utáni nyugat-európai történelemben felváltotta a polietnikus vagy multietnikus politikát folytató nemzetállam,<sup>127</sup> amely nem akarja egyneműsíteni polgárait, és amelyben demokratikus intézmények hangolják össze a különböző nemzetek és etnikumok viszonyát, ha nem is sűrűlődsmentessé, de lényegében békéssé téve kapcsolatukat. Az a kérdés, hogy a „multietnikus politikát folytató nemzetállam” vajon a nemzetállamnak egy olyan új formája-e, mint a homogenizáló változat, vagy valami más (például a multikulturalizmus előformája, s így a nemzeteten túli állami alakzat), történelmileg még nem dőlt el.

<sup>125</sup> Smith, Anthony D.: Nemzetállam. *Politikatudományi Enciklopédia*. Szerk. Bogdanor, Vernon. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 409. (kiemelés csak itt). Hasonlóképpen fogalmaz A. D. Smith számos más írásában is; lásd például *Nationalism and Modernism*. London, Routledge, 1998. különösen 81. Megjegyzem, hogy ez a nézőpont új aspektusokat nyit meg a homogenitás – heterogenitás és a demokrácia viszonyának megítélésékor; lásd erről Jakab, András: *European Constitutional Language*. Cambridge, Cambridge University Press, 2016. 188–190.

<sup>126</sup> Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. Modernization of Rural France 1890–1919*. 1976. Stanford, Stanford University Press, 67–94.

<sup>127</sup> Lásd erről Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben. *Beszélő*. 7 évf. 2002/4. szám, 34–48., Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztnacionalizmus. *Replika*. 2007/59. sz. 63–92., Gulyás Éva: A nemzetállam fogalmának változásai. *Jog. Állam. Politika*. 10. évf. 2018/2. szám, 59–86.

## V.6. Ethnosból démosz: a politikai értelemben vett nemzetállam

Végül, a nemzetállam igen gyakran az olyan államok megjelölésére szolgál, amely a nemzeté vált népek politikai intézménye. Így felfogva az az állam tekinthető nemzetállamnak, amely valamilyen politikai formában egyesíti a *nemzetet* és a *népet*, Emerich Francis találó kifejezésével: az *ethnoszt* és a *démoszt*.<sup>128</sup>

De hát mit jelent a „nép”? Ez nem kevésbé komplex jelentésű szó, mint a nemzet. Ráadásul minden korra jellemző, hogy milyen tartalmat tulajdonít neki. A középkorban például a szó például egyszerre jelentett embertömeget (*multitudo hominum*), keresztény társadalmat (*populus Christianus*), alattvalókat (*populus regni*) és így tovább. Egy XIX. század derekán megjelent államtani munka tanulsága szerint<sup>129</sup> a „nép” először is bizonyos szembeállításokra utal: a privilégiumok nélküliekre, szemben a kiváltságokkal bíró nemességgel; a tulajdon nélküliekre (*le peuple*, proletariátus), szemben a vagyonos osztályokkal; vagy a politikai jogokkal rendelkező állampolgárokkal, szemben az ilyen jogokkal nem rendelkező alattvalókkal. A XIX század végén a szó jelentése diverzifikálódott, például az „állam népe” kifejezésben, az emberekre mint az állam élő szubsztrátumára vonatkozott, más államtani kifejezésekben a kormányzottakra, egyes igazgatási elgondolásokban a rendőri intézkedésekkel megfékezendő tömegre, a politikai pamfletekben pedig pejoratívan a „csöcselékre” utalt. Egyes későbbi elméletekben a szó a társadalom fejlődése során „természetes módon”, mintegy természettörvények eredményeként létrejött közösségre utalt, alkalmasint a társadalmi struktúra kontextusát megkerülő konnotációkkal; így a „vidékiekre”, szemben a városok urbánus „társadalmával”. Egyszer a politikai történések aktív alanyát, máskor meg passzív tárgyát jelölték vele; azt, amely például „felkel” valamely hatalom ellen, amelyet „elnyomnak” a saját urai vagy az idegenek és így tovább. A nacionalizmus képviselőinek tehát volt miből választani. Választottak is, gyakran tetszőlegesen, de a nemzettel összefüggő szakirodalomban az a jelentés lett az egyik legjellegzetesebb, mely szerint a „nép” az embereknek a történelem, a származás vagy a kultúra által összetartott, de a nemzeté még nem vált közössége, gyakran a nemzeté válás előtti korokra is utalva. Ezt használva például így beszélnek: a honfoglaló „magyar nép” bejött a Kárpát-medencébe, a „magyar nemzet” pedig a XVIII-XIX. században született. A nemzetállam-fogalom szempontjából azonban nemcsak annak volt jelentősége, hogy melyik jelentést választották, hanem annak is, hogy azt miként kapcsolták össze az állammal és milyen célokat kívántak vele előmozdítani. Ez utóbbi azért fontos, mert ez a „politikailag releváns fogalom” – amint azt Emerich Francis megállapította – „nem az elméleti megismerést szolgálja elsősorban, hanem a gyakorlati orientációt”.

S hogyan lett – hogyan lehet – az emberek bizonyos csoportjából, melyet *népnek* nevezünk, olyan csoport, amely már *nemzet*? A nép nemzeté való átlényegülési folyamatában az első intellektuális felvillantást Mirabeau és Sieyès vitája jelentette. E vita közvetlenül arra vonatkozott, hogy a harmadik rend 1789-ben vajon a népet képviseli-e, miként Mirabeau állította, vagy a nemzetet, amit Sieyès hangsúlyozott. Sieyès szerint a nép mint tömeg közvetlenül és szervezetlenül nem képes kinyilvánítani akaratát, ám a közös jog és az akaratát megfogalmazó, képviselői alapon létrejött törvényhozás révén szervezett egészé, társulássá válik. Vagyis a nemzet: a politikailag-államilag megszervezett és képviselt nép. Innen már csak egy lépés volt, hogy az 1789-es híres deklaráció kimondja: „minden szuverenitás elve lényegében a nemzetben lakozik”. A francia gondolkodásban így a „nép” a képviselői állam

<sup>128</sup> Francis, Emerich: *Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*. Berlin, Duncker und Humblot, 1965. Elemzését lásd Lepsius, M. R.: „Ethnos” und „Demos”. Zur Anwendung zweier Kategorien von Emerich Francis auf das nationale Selbstverständnis der Bundesrepublik und auf die Europäische Einigung [“Ethnos” and “demos”]. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 38. évf. 1986. 751–459.

<sup>129</sup> Vö. Held, Joseph W.: *Staat und Gesellschaft vom Standpunkte der Geschichte der Menschheit und des Staats*. Lipsce, Brockhaus, 1861. 9–15.

révén „nemzetté” vált, s ezzel párhuzamosan a rousseau-i népszuverenitás helyét a nemzeti szuverenitás vette át, s – miként az a jelenleg hatályos alkotmányból is kitűnik („a nemzeti szuverenitás a népet illeti”) – abban kapott helyet az, ami népi. Ugyanakkor azonban a francia nemzetfogalom akaraton és választáson alapuló jellege következtében a „nemzetit” jelentős gondolkodók sosem fogták fel (organikus) „népiként”. Ez azért történt így, mert a franciák számára, különösen a forradalom után, nem valamilyen etnikai tényező, például a származás vagy a nyelv határozta meg a nemzeti hovatartozást, hanem az állampolgári státusz. Egy elzászi vagy gascogne-i azért tartotta magát franciának, mert ugyanazokkal – a forradalom során minden franciára demokratikusan kiterjesztett, de mindenkire egyénileg vonatkozó – az állampolgári jogokkal rendelkezett. A Dreyfus-ügy például, amelyben a vádlók és a bizonyítékok fabrikálói azt sugallták, hogy valaki zsidó származása miatt nem lehet „igazi francia”, azért kavart oly nagy belpolitikai vihart és azért osztotta meg a közéletet, mert – mint Eric Hobsbawm megjegyezte – e törekvésben sokan „a francia forradalom lényegének megsértését, a forradalom nemzet-meghatározásának kétségbevonását látták”.<sup>130</sup> Az államhatalom népi, ám a nemzeti eszme által közvetített eredetének következtében a francia filozófusok ma is kapcsolatba hozzák a nemzetet és a demokráciát.<sup>131</sup>

Máshogy valósult meg a démosz és az ethnosz egyesítése a német gondolkodásban, ahol e folyamatot látszólag a két fogalom spontán azonosítása jellemezte. Ennek háttérében a történelmi tények szintjén számos esetlegesség állt (a *Reichgründung*: az 1871-es „birodalomalapítás” idején például az új Németország viszonya az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő németekhez, és így tovább), elméletileg azonban az ún. organikus nemzetfelfogással állt összefüggésben.

A német nacionalizmust a kezdetektől az organikus nemzetfelfogás jellemezte, melynek fő hangsúlya az volt, hogy egy közösség összetartozását elsősorban olyan „naturális” tényezők teremtik meg, mint a közös eredet, a közös vagy legalábbis a hasonló történelmi sors által formált nemzeti karakter, valamint a nyelv és az azon alapuló kultúra, ami egy közös szellemi szubsztanciát sejtet. Az így értelmezett közösség lényegileg zárt, hisz homogenitása nem történetileg létrejött, de szabadon alakítható politikai intézmények és jogi feltételek alapján, illetőleg mentén alakul ki, hanem azt bizonyos természetadta kötelékek, ennek szomorú végpontján „fajinak” mondott kötelékek teremtik meg. Ezen az alapon a nép az állam „szubsztanciájának”, a társadalomnak a szinonimája lett, mely akkor lesz nemzetté, ha megfelel bizonyos feltételeknek. E feltételek igen változatosak (magasabb lelki egység, kollektív erkölcsi személyiség, és így tovább), de sosem szabatosan meghatározottak, és főleg: nem olyan jogi és politikai intézményekben tárgyasulnak, mint amilyen az állampolgári státusz vagy a képviselő, hanem olyanokban, mint például a népközösség (*Volksgemeinschaft*),<sup>132</sup> mely a néptársakat cselekvésre sarkallta. E gondolat kifejlődésének szomorú végállomását Hitler zavaros nézetei és az arra épülő propaganda jelentették, melyekre itt aligha kell kitérni. Hiszen a fentiek csupán két lehetséges modelljét mutatták fel, s nem történelmi elemzését adták annak,

<sup>130</sup> Hobsbawm, E.: *idézett mű*, 317.

<sup>131</sup> „A modern nemzet – mondja P. Manent – részben a demokratikus társadalomterv kifejeződése”, amennyiben mindkét fogalom arra utal, hogy egy közösség önmagát kormányozza. Ehhez egyébként Manent kissé túlzóan, de legalábbis vitára okot adó módon azt is hozzáteszi, hogy „a demokrácia mint *rendszer* elválaszthatatlan a nemzeti *formától*”. Vö. Manent, Pierre: *idézett mű*. 98–101. E vitathatóság elvi háttére mindazok számára könnyen belátható, akik az Európai Unió kapcsán „demokratikus defecitről” beszélnek, hisz ezzel azt feltételezik, hogy a demokrácia eszméje a nemzetállami keretek fölötti integráció(k)ra is alkalmazható. Lásd még ehhez Manent, Pierre: *Democracy Without Nations? The Fate of Self-government in Europe*. Wilmington, Del., Intercollegiate Studies Institute Books, 2007.

<sup>132</sup> Lásd erről Steber, M. – Gotto, B.: *Volksgemeinschaft. Writing the Social History of the Nazi Regime*. In: *Visions of Community in Nazi Germany. Social Engineering and Private Lives*. Szerk.: Steber, M. – Gotto, B. Oxford, Oxford University Press, 2014. 1–28.



hogy – lényegében a demokratikus eszmék térnyerésének idején – a *nép* (a démosz) a *nemzeti*, illetőleg az etnikus közvetítésével miként tehető a *nemzetállam* részévé.